

ШЫН

№ 111
(17755)

2009 чылдың
октябрь 1,
четверг

Садар өртээ
4 рубль.

Интигел-политиктиг солун • 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ОКТАБРЬ 1 – Бүгү-делегейниң Улуг назылыглар хүнү

УЛУГ САЛГАЛДЫҢ ЭРТКЕН ОРУУ – ТӨЛЕПТИГ ҮЛЕГЕР-ЧИЖЕК

Байыр чедиршишкinnerи

Тываның хүндүлүг
хоочуннары!

Улуг назылыглар хүнү-биле эн-не чаагай байыр чедиршишкinnerин хүлээп ап көрүңер!

Бо чырык байырлалда – улуг назылыг салгалдың күш-ажылга карак кызылы, мерген угааны, амыдырал-чуртталгага мергежээн үнелеп четтинмес арга-дуржулгазы дээш өөрүп четтиришкinnerи ол чүгүлээз кезиң-дир.

Ажы-төлдеринер болгаш уйнуктарыңар бистерни өстүрүп, эртембилеге чедирип, бергелерге торулбас болгаш тиелелгерге чоргаарланып чоруур кылдыр өөредип кааныңар дээш чүректин ханызындан Силерге өөрүп четтирдис.

Чурттуң Президентизи Дмитрий Медведев «Россия, бурунгаар!» деп чүүлүнде: «Бис, Россияның чонунуң амыг салгалы, канчаар-даа аажок улуг өңүнү – өгбелеривистиң төлептиг ачы-хавыязың, чаалап алганы чаныш-сыныш чок күженишкinnerин хүлээп алган бис» деп демдеглээн.

Бистиң өндүр хүлээлгевис – ол өңүнү бистиң чуртувус чаарттыңан болгаш чаагайжыттыңан турар кылдыр башкарып, бөгүн болгаш келир үеде Россияның хамаатыларының чуртталга байдалының шынарын экижидери-дир. Бистиң ниитилевис бай-шыырак, хостуг, чаагай сеткилдиг болгаш сонуурганчыг апаарын, кижини бүрүзү эки эртем-билигил, сонуургаан ажылдыг, хөй орулгалыг, хууда чуртталгазы болгаш чогадыкчы ажылы таарымчалыг байдалда турарын чедип алыры-дыр. Бистиң хоочуннарымыс, Силерниң Төрээн чуртунарга берген күш-ажылыңар, эртем-билиңер болгаш күжүңер анаа хөй чүве кылдыр чиде бербес дээрзинге бүзүрелдиг боор ужурулг Силер.

Республиканың улуг назылыг чурттакчы чону Россияның болгаш төрөөн Тываның чаагай чоруу дээш күш-ажылчы алдарлыг тиелелгелери-биле алдаржаан. Республиканың тургустунганы болгаш

сайзыралы – Силерниң улуг ачы-хавыяңарда. Силерниң эктиңер кырында чүгүл чурттап эрткен чылдар эвес, агроулетпур комплекзиниң бүдүрүлгелериниң болгаш заводтарының ханаларын тургузушканы, чаа хоорай болгаш суурлар, школалар болгаш эмнелгелер, хөй километр хемчээлдиг чаа изеттинип салдыңган оруктар, уран чүүлдүн чогаалдарының классиктиг үлегери бар. Бо хүннерде Силерниң дыка хөйүңер күш-ажылчы, хөй-ниитичи болгаш чогадыкчы ажыл-чорудулгада идепкейлиг киржиң, боттарының эгээртинмес эртембилиин, мерген чагыг-сүмелерин, амыдырал-чуртталгадан байлак арга-дуржулгазын бистиң-биле үлежиң чоруур.

Аныяктар чылында Силерниң байырлалыңар онзагай черни ээлеп турар. Улуг назылыгларның төлээлери ажы-төлүңге, уйнуктарыңа база уйнуктарының уруг-дарыыңа он-он чылдарда кадагалаттыңан чонунуң чаагай чаңчылдарын, өгбүлениң езу-ужурларын болгаш сагыш-сеткилдин байлаан дамчыдып берип чоруур. Төрээн черинге кызыгаар чок ынакшылыңар, амыдырал-чуртталга дээш быжыг туружунар база келир үеде бурунгаар чырык көрүжүңер аныяк-өскенге эки чүвеге бүзүрелди, сагыш-сеткилдин омакшылың оттуруп, төрөөн чуртка ынакшылдың чараш-чаагай үлегер-чижээ болуп чоруур.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларым хоочуннар!

Байырлалдың хүнүнде силерниң мерген угааныңар, эргежок чугула арга-сүмөңер база бистер дээш кылган болгаш кылып чоруур ажыл-херээңер дээш сеткилимниң ханызындан өөрүп четтиргенимин илереттим. Силерниң чүректениңерни төрөөн болгаш чоок кижилериниң ынакшылдыг сагыш чо-ваашкыны, эш-өөрүңерниң чылыг харылзаазы бүргөп чорзун!

Кадык болгаш аас-кежиктиг болуңар!

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. КАРА-ООЛ.

Арыңнарда ханы сыгыглар эрткен чылдарны херечилээн, карактарда келир цеже бүзүрелдин оду чайнаан, холунда даягыжың быжыг тудуп, алган солун төөгүлүг тыва херээженнериң бирээзи Тамара Чаш-ооловна Норбу бо. Ооң чурттап эрткен доңчу намдары Тываның тургузушкуну болгаш сайзыралы-биле дорт холбаалыг. Тывада совет, партия ажылдарының хоочуну, херээженнер шимчээшкinnerиң идепкейжизи, культура ажылының шапкынчызы, хөй-ниити ажылдарының удуртукчузу, ажылчы чоннарның эрге-ажыын камгалаан профэвилелдер организациязының хөй чылдар тургузунда башкарыкчызы, бо кайгамчык ие-херээженниң, хөй санныг уйнуктарының эргим кырган-авазының чурттап эрткен чылдары бистиң республиканың улуг назылыг чурттакчыларыңа таныш, хөйге, чонга билдингир.

Ооң уйгу-чыдын чок, карак кызыл ажыл-ижин кирчине, Чазак бедии-биле үнелеп, дээди шаңналдарны тывысканын херээңи каастаан орден-хавыя херечилээр. 11 медаль болгаш эң дээди шаңналдар – «Тыва Республиканың Ордени», «Хүндүткелдин демдээ», «Улустарның найыралы», «Кызыл Тук» орденнер – ооң күш-ажылыңа бедик үнелел.

Ай-кыс МАСПЫК-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

турар. Ынчалзажок чонунуң мерген угаанының, чаагай сеткилин, аталдарының, арын-нүүрүнүң херечи бооп турар хүндүлүг хоочуннарымыстың амыдырал-чуртталгазынга хамаарыштыр таарымчалыг эки байдалдар ам-даа чедир тургустунмааны хомуданчыг. Улуг салгалдың кижилериниң чаагай чоруу бистиң чуртувустуң социал-экономиктиг хөгжүлдизиниң чугула мораль-мөзү-шынар чедишкinnerи апаар дээрзинге идегеп турар мен.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының мурнундан сагыш-сеткилдин ханызындан чаагай күзээшкinnerни, хөй чылдарда быжыг кадык-шылды хүлээп ап көрүңер! Силерге болгаш силерниң чоок кижилеринерге чаагай чорукту, аас-кежикти күзедим!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы Х. МОНГУШ.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларымыс, хүндүлүг хоочуннар!

Бүгү-делегей байырлалы – Улуг назылыгларның хүнү-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутаттарының мурнундан болгаш чүректин ханызындан амы-хууда байырымны Силерге чедирдим.

Бышкан назынның болгаш мерген угааның бодалдарын сырын-наткан күскү бүрүлөр дүжүп турар бойдустуң чараш маажымынга өпейлеткен онзагай үеде бо байырлалды демдегеп турары таварылга эвес. Бо байырлал – чүгүлээз назы-харга хүндүткелдин езузу эвес-тир. Ол дээрге Ада-чурттуң Улуг дайынынга бистиң адаларывыстың болгаш кырган-ачаларывыстың маадырлыг өндүр чоруунга, санда-раашкындан чуртту өрү көдүрүп келген кайгамчык ажыл-ишчи турасоруунга мөгейиң-дир.

Бистиң республикавыстың хөгжүлдизи, улус ажыл-агыйын сайзырадыр дээш оларның берген күш-ажылы, хамааты ниитилелге амыр-тайбың дээш хоочуннарымыстың кириштирген үнелеттинмес ачы-хавыязың кончук эки медресеп билеп турар бис.

Улуг салгалдың кижилери рыноктуң кадыг байдалдарында эң-не камгалаттынмаан, чамдык тава-рылгаларда өгбүлениң болгаш ниитилелдин талазындан тоомча чок салгал бооп артып турар. Хоойлужудулга палатазының депутаттары улуг назылыг кижилерге деткимче бээри чүгүл бо хүн-биле кызыгаарлаттынмай, күрүнениң талазындан социал деткимчениң хемчээлин улгаттырарын чедип алыры-биле бүгү арга-күштү салып турар.

Бөгүңү байырлал ажылчы коллективтерге, хөй-ниити организацияларыңа база кижини бүрүзүңге камгалалы чок, ачы-дузаны хергелеп турар улуг назылыг хамаатыларга деткимче-дузаны көргүзерин онзагай сылдак-тыр. Олар эки чуртталганы чаалап алган болгаш аңаа төлептиг-даа.

Эргим чаңгыс чер-чурттугларымыс – улуг назынның төлээлери! Энерел сеткилдин болгаш чаагай чоруктуң бо хүнүнде силерниң күш-ажылыңар дээш, силерниң маадырлыг чорууңар дээш, силерниң ажыл-херекке бердингениңер, шынчыңар болгаш чуртталгага бадыйкалдыг күжүңер дээш өөрүп четтиришкinnerи илгерейледиң.

Узун назынны, каң дег кадык-шылды, хөй-аъттың омак-сергээн, чоок кижилеринерниң сагыш чо-ваашкынын чүрээвистиң арыындан Силерге күзедивис!

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының даргазы В. ВАЛЬКОВ.

Хүндүлүг чаңгыс чер-чурттугларымыс, эргим хоочуннар!

Улуг салгалдың кижилериниң кылган улуг ажыл-херектери хөй. Чурттуң хамаарышпас чоруун болгаш хосталганы чедип ап, улус ажыл-агыйын көдүргөн силер. Силерниң эрткен амыдыралчы орууңар – Төрөөн чуртка кызыгаар чок бердингениниң төлептиг үлегер-чижээ бооп турар. Ооң-биле кады улуг салгалдың кижилери – чурттуң алдын фондузу, чаагай чаңчылдар-

ның камгалакчылары бооп турар болгаш олар патриотизмниң, хүлээңген ажыл-херээңге бердинген болурунун, шыдамык чоруктуң, эки чүүлдерге бүзүрелдин үлегер-чижээ бооп турар. Назы-харыңар улгатса-даа, уругларыңарның болгаш оларның уругларының идегелдиг чөленгиңи бооп турар силер.

Улуг салгалдың кижилеринге кичээңгей, сагыш салышкын күрүнениң эрге-чагырга органнарының ажыл-чорудулгазының кол угла-нышкынкinnerиң бирээзи бооп

Кады ажылдажылга:

КАЙЫ-ДАА ТАЛАГА АЖЫКТЫГ

Тыва Республиканың Чазак биле «Лунсин» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин (КХН-ниң) аразында күрүне-хуу инвесторнуң кады ажылдажылгазынга таарымчалыг байдалды тургузар дугайында ийи таланың Дугуржулгазынга ат салырының езулалы Чазак Бажыңыга сентябрь 29-та болуп эрткен.

Шолбан Кара-оол биле Ван Гобьюнун Дугуржулгага ат салып турары.

Тыва Республиканың Чазак биле «Лунсин» КХН-ниң Чингине директору Ван Гобьюн Дугуржулгага ат салып столче чалаан. Ийи таланың удуртукчулары Дугуржулгага атты салгаш, папкаларны солушкаш, бот-боттарынга байырыны чедирген.

Шолбан Кара-оол сөс алгаш, амгы саң-хөө кризисиниң үезинде күрүне-хуу инвесторнуң кады ажылдажылгазынга таарымчалыг байдалды тургузар дугайында Дугуржулгага ийи таланың адын

салганы дээрже, Тыва Республиканың экономиказын, социал адырын хөгжүдеринге, чурттакчы чоннуң амыдыралын экижидеринге улуг уjur-дузалыын айыткан. «Лунсин» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилел Кызыл-Даштыгының чартык металл рудаларын казып тыварын шингээдил алыр төлевилелди боттандыра ажил-херекче 2008 чылда эгелеп кирген. Оон бээр ниитилел дугуржулга езуугаар кайы-даа талага ажыктыг эвээш эвес ажылды кылган, орук тударынга 30 мил-

лион рубльди чарыгдан. Ийи тала аразында сүмележи, сайгарып тургаш, ниитилелге болгаш бот-боттарынга ажыктыг чүнү кылырын ат салганы Дугуржулгага кириген. «Лунсин» ниитилели бо бүдүрүлгеге ажилдаар тускай эртемниглерни белеткээр, тус черниң чурттакчыларын ажилга хаара тудар, экологияны камгалаар дээш тиг хемчеглерни алыр, Тожу кожунунун экономиказын, социал адырын хөгжүдеринге дузаны чедирер. Оон аңгыда бүдүрүлгеге ажылдаа кире бээрже, 700 киж аңаа ажилдаарын, оон бежен хуузу азы 350 киж тус черниң чурттакчылары болурун, кайы хире орулга кирерин Чазак Даргазы чугаалаан.

Ам чаа ат салган Дугуржулгавыс дээрже биске Тыва Республиканың Чазак биле «Лунсин» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин аразында Кызыл-Даштыгының чартык металл рудаларын казып тыварын шингээдил алыр төлевилелди боттандыра ажил-херекче 2008 чылда эгелеп кирген. Оон бээр ниитилел дугуржулга езуугаар кайы-даа талага ажыктыг эвээш эвес ажылды кылган, орук тударынга 30 мил-

Оон соонда Тыва Республиканың Чазак биле «Лунсин» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелдин аразында Кызыл-Даштыгының чартык металл рудаларын казып тыварын шингээдил алыр төлевилелди боттандыра ажил-херекче 2008 чылда эгелеп кирген. Оон бээр ниитилел дугуржулга езуугаар кайы-даа талага ажыктыг эвээш эвес ажылды кылган, орук тударынга 30 мил-

атты салгаш, папкаларын солушкан, бот-боттарынга байырыны чедиргенер.

Бо Дугуржулгага кирген хемчеглер Тожу кожунунун бурунгаар хөгжүлдезинге улуг салдарны чедирерин Шолбан Кара-оол демдеглээн.

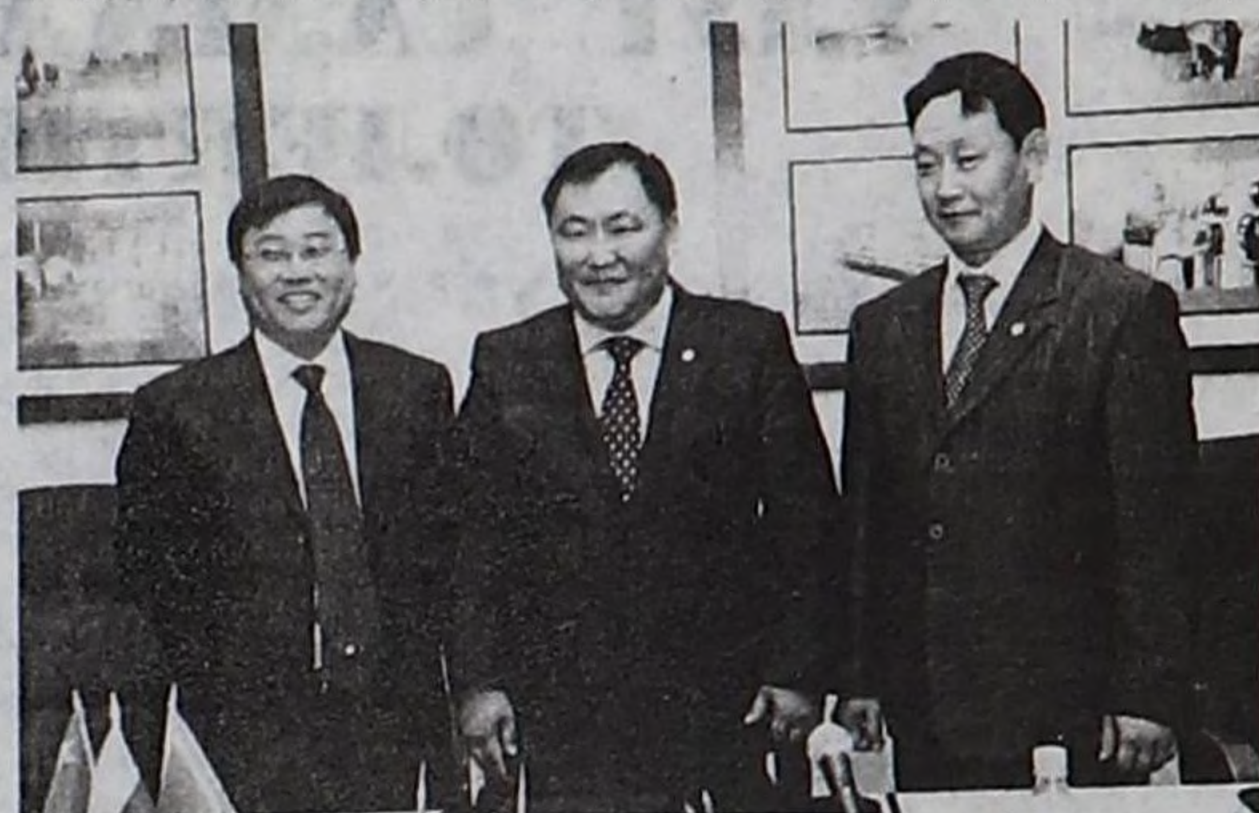
Тожу кожунунун чагырга даргазы Аяс Айыр-Санаа сөс алгаш, бо ат салган Дугуржулга кайы-даа талага ажыктыг хемчеглерни айытканын, оларны амыдыралга боттандыра дээш ажилдаарын чу-

Келир үеде бүдүрүлгеге турар черде тус черниң 50 ажыг чурттакчызы ажилдап турар, орукту кылырын уламчылавышаан. Ниитилел ам-даа ажилчын күштү хереглеп турар. Чаа 10 КамАЗ келген, аңаа ук черниң үндезин чурттакчылары ажилдаарын чагырга даргазы дыңнаткан.

Тыва Республиканың Чазак биле «Лунсин» кызыгаарлаттынган харысалгалыг ниитилелиниң харысалгалыг ажылдакчылары болгаш өске-даа удуртукчулар дугуржулгаларга аттар салырынга олурүшканнар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Ай-кыс Маспык-оолдун тырттырган чуруктары.

Ван Гобью (солгадү таладан), Шолбан Кара-оол, Аяс Айыр-Санаа Дугуржулгага ат салган соонда.

гаалаан. Ында кожунунун социал адырының айтырыгларын шийт-пирлээринге ниитилелдин кандыг дузаны чедирерин, ылаңгыя долгандыр турар бойдушту камгалаарда чүнү кылырын болгаш өске-даа ажил-херектерни айыткан. Кожунунун удуртулгазы дугуржулга биле кады ажилдап эгелей берген.

газының Канцеляриязының удуртукчузу Артур Монгал, «Лунсин» ниитилелиниң харысалгалыг ажылдакчылары болгаш өске-даа удуртукчулар дугуржулгаларга аттар салырынга олурүшканнар.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Ай-кыс Маспык-оолдун тырттырган чуруктары.

ТЫВА. Өзүлдеңиз базымнары

Чодураа ООРЖАК:

«СИБИРЬ РЕГИОНУНЧЕ ҮНЕ БЕРГЕН БИС»

Ырак-узак кожуннарның төлээлеринден көдээ ажил-иштиң чедишкенин азы болза кандыг-бир тургустунуп келген берге айтырыгларының дугайында сонугурап, билип алыр сорулга-биле 25-тиң хүнүнде эртежик Көдээ ажил-агый болгаш аш-чем ямызынга чеде бергеш, Мөңгүн-Тайга кожунунун «Малчын» ККБ-ниң удуртукчузу Чодураа Мөңгеевна Ооржакка ужураштым. Аныяк удуртукчу дүүн чаа-ла Красноярск крайже сургакчылап чораан болду.

— Чодураа Мөңгеевна, кандыг сорулга-биле соңгаар чордуңар, ажил-херээңер үре-түн-нелдиг болган хевирлиг, аа?

— Мээң удуртуп турар бүдүрүлгем кожавыс Хакас Республиканың хой азырап турар кезек ажил-агыйлары-биле дуржулга-керээлерни ийи чыл бурунгаар-ла чарып, регион масштабынче үнүп, шору күш-деңгелдиг апарган ажилдап чоруп турар. Дүүн чаа-ла чап-чаа «көдээ ажил-агыйжы» деп адаар «КамАЗ»-ты кожар дерини-биле каттай садып алгаш, машинавыска ээл чанып келдивис.

— Чаа техника-хөлгеге чедингениңер дээш байырым чедирип тур мен, улуг өртектиг чаа «КамАЗ» ажил-агыйларның ажил-херээ элээн шуудаанын херечилеп турар-дыр...

— Ийе, харын, бо дээрже «Малчын» ККБ-ниң ажилчынарының, малчынарының изиг чай, соок кыш дивейн, амыр-дыш, уйгу-чыдын чок ажилының ниити чедишкени-дир. Бергелерге торулбайн, хол салдынмайн, тура дүшпейн, соксаал чок карак кызыл ажилдаар болза, бай-шыырак амыдырал-чуртталга, төлептиг ажил-иш дээш, шаңнал-мактал боду келир.

Эрткен чыл-гы кыш дыка-ла берге болган-даа болза, чаш малывысты 98 хуу хүр-менди камгалап алган бис. Ам бүгү күштү келир кыштаглааш-кынче угландырып, аңаа кызып белеткенип тур бис. Садып алган машинавыс-биле Улуг-Хемде сигенни пресстээш база ол ышкаш Өвүрнүн Дус-Дагдан арткан сигенисти кири сөөртүр деп планнап тур бис. Сигенниң өртээ чийк, солярканың база ажырбас-даа болза, машина хөлезилеп, аңаа сөөртүргө эндерик акша-төгерик чарыыр боор-дур, ам черле байдалывыс чүгээртээр дээрзинге идегел улуг.

— Хакастар-биле кады ажилдажылгаңарның дугайында чугаалап бээр силер бе, Чодураа Мөңгеевна.

— Ийи чыл бурунгаар Читага болган уксаалыг мал делгелгезинге боттарывыстың кады ажилдаар улузувусту тып алган бис. Эрткен чылын безин муң ажыг баш тыва хойларны садып-саарган орулга-

выстан боттарывыстың ажилчын-нарывыска шалыңгы, бүдүрүлгевистиң ажил-херээңге чугула херек дериг-херекселдерни, малчына-рывыска чийк өртектиг далган-тарааны, хой оолдаашкынының үезинде безин чугула херек апар чарба дээш, оон-даа өске херек чүүлдерни садып ап турар бис. Бо хүннерде Алтайның, Бурятияның чамдык ажил-агыйлары база бистин-биле ажилдаар күзелин илередип, телефоннап турлар.

— Чодураа Мөңгеевна, саткан тыва хойларыңарның дугайында сагышырап, оларның байдалының кандыгызын сонугураар-дыр силер бе?

— Ынчанмайн канчаар. Чазын хой оолдап турар үеде олар «Мөңгеевна, хойлар оолдап тур, ам канчаар бис, арга-сүмөңер херек» деп,

боттары-ла телефоннап, долгай бээрлер. Чаш төл өлүп хораар болза, боттарывыстың ат-алдары-выска багай болур болгай, ынчангаш арга-сүмө кадып, харын-даа бүдүн бригада-биле-даа баргаш, сакманчылап, дузалап баар-дыр бис. Кара баштыг тыва хойлары-выстың соок кышка шыдамының, хөй азырал, чарыгдал негевезиниң дугайында медээ бүдүн Сибирьде, Россияда дыргын тарай бергени улуг чоргаарал болбайн канчаар, ынчалза-даа ол чоргаарал бичиле чедир көрбейн, херекке албайн барган чүүлден багай атка чедирип болур дээрзин билип турар бис.

— Ажил-агыйыңарда амгы үеде малыңарның баш саны кайы хире ирги?

— Бо чылдың 7 айның көргүзү-биле алырга, 27 муң баш турган, садыг-саарылга, өске организациялар-биле ажилдаарда тудакша-биле эвес, диригге азы эт аймаа кылдыр санажып келгени-вистен ам оларның саны 24 муң хире баш арткан. Чүгле тыва уксаалыг хойларывыстың саны 10 муң баш чеде берген. Келир чылын черле 30 муң санны чедип алыр дээш кызып ажилдаар сорулгалыг улус бис. Ажил-агыйывыста ниити-зи-биле 230 киж хаара туттунган. Ажилчынарывыстың хөй кези — аныяктар. Кожунунун чонну ажил-биле хандырап төвү-биле база харылзаалыг ажилдап турар бис, ынчангаш чылдың сезонуг ажилдарынга 30-40 шаа кижини түр үеде ажил-биле хандырып, оларга хой кыргыдып, чүгдүртүп, кажаа-хораа септеди, сиген-ширбиң белетке-дип, сакманчыладып дээш, оон-даа

өске ажилдарга оларны хаара тудуп тур бис.

Ажил-агыйывыс доктаамал өзүлдегил ажилдап турар дээр болза, мында кандыг-даа хөөредиг чок деп болур. Эрткен чылгы орулгавыс 2 миллион 300 рубль болган, өре-ширевис, үндүрүлгевисти өй-шаанда төлөп, кандыг-даа бергелерге таварышпайн тур бис. Саң-хөө сандараашкыны деп чүүлдүн салдары бис ышкаш мал малдап чоруур тываларга кайын дээр деп, харын-даа улам байып ап болурунун аргалары бар-дыр.

— Четтирдим, Чодураа Мөңгеевна, удуртуп турар бүдүрүлгениңиң чижилгелиг рыноктуң оон-даа улуг делгемнеринче кылыйтып үнерин, оон-даа артык бай-шыырак ажил-агый кылдыр санадып эгелээрин күзээр-дир мен.

Бистин Тывада улуг-улуг фабрика, заводтар бар эвес, делгем ховуларда оттап чоруур шээр малывыс республиканың экономиказының эң кол адыры дээрзин Чодураа Мөңгеевна билип чоруур. Ажил дээнде, изиг тура-соруу, өде-чара чоруу, шимченгири-биле ажил-агыйжы аныяк удуртукчунун мурнунда уштап-баштап турар бүдүрүлгезиниң, төрөөн Мөңгүн-Тайгазының, Тывазының ат-алдарын алдаржыдар улуг-улуг сорулгалар бар, ону чүгле деткиринге, ак орукту, рыноктуң аар-берге адааннажылгазын чииги-биле эртип алырынга идегел артар-дыр бис.

Карим МОНГУШ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

САДЫГЛАЖЫЛГА- САЙГАРЫЛГА ЭЛБЭЭН

Эрзин кожуунун чонну ажилче хаара тудар төвү күрүнениң албан чериниң учедунга бо чылдың бирги чартында ажил дилеп 899 кижилерниң кирген. Оларның 640-и ажил чоктар учедунда кирген. Эрткен чылдың бо үези-биле деңнээрге, 87 кижилер немешкен. Даңзыда кирген ажил чок кижилерниң 332-зи ажил чок дээш пособиени ап турар.

Тыва Республиканың Чазааның март 26-да үндүргени № 120 доктаалы-биле бадылаттыг ТР-де күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдырыының программаның түңнелинде ажил чок кижилерниң саны эвээжээн. Ук программаны бадылаан соонда, чонга тайылбыр ажилын эгелзэн бис. Албан организацияларның удуртукчулары ол талазы-биле семинар-хуралдарны эрттирген, бистин төптүн ажилдакчылары чурттакчы чонга консультацияларны берип, тайылбырларны чоруткан. Биче сайгарлыкчы чорукту эгелеп, алган акша-төгөрүнн шын шингээди талазы-биле дугуржулгаларны чарып, сайгарлыкчы болур күзелдиглерге болур-чогуур дуза-деткимчени көргүзүп турар. Эге чылдарда чон чээли алырының, сайгарлыкчы чорукту эгелзириниң ужу-утказын чедир билбей турган, ам олар боттарының долу эргезин биле берген, биче сайгарлыкчы чорукче орук ажиттыгын, ынчангаш ажил чоктар даңзызында хамаатыларның саны кызырылган. Үстүнде адааным программаны амыдыралга боттандырып эгелзириниң түңнелинде, 673 кижини ажилга тургускан, оон иштинде 60-ы доктаамал ажилчын олутта, 613 кижилер тур болгаш сезон-нуг ажилдарже хаара туттунган. Амгы үеде кожуунда 17 ажилчын олут бар, ол дээрже дээди эртемниң кадрлар — эмчилер, башкылар херек болуп турары ол-дур. Ажил чок чурттакчы чонну хөй-ниитиниң ажилынче хаара тудар ажилды кошкатпайн турар бис.

Чурттакчы чонга күш-ажыл рыногунда байдалга хамаарыштыр информация бээри — кол кичээгейде. Информация стендилерин долу тайылбырларлыг кылдыр, тодаргай сан-чурагайларны кирип дерзэн. «Эрзин» кожуун солуну-биле кады ажилдап, пособиелер дугайында, республика программаның боттанышының ха-

маарышкан материалдарны, чүүлдерни солунга парлаан.

Бистин кожуун Моол-биле кызыгаарлажып турар болгаш, садыглажылга-сайгарылга ажилын хөй кижилер кылып турар апарган. Оон аңгыда хөй кижилер мал-маган, хаван-дагаа азырап эгелзэн. Чээли алгаш, хөй малды өстүрүп, улаштыр чээли алгаш кажаа-хораазын улгаттырып турар апарганнарда өскелери үлгер ап, оларның оруу-биле мал-маган азыраар, өстүрер ажилче элзэн хөй кижилерни өөрүнчүг.

Сезоннуг ажилдарже чонну хаара тудар дээш, бистин төп кожуун школалары-биле демнежи ажилдаан. Бо чылдың баштайгы чартында 259 кижини ажилга тургускан бис. Федералдыг бюджеттин акша-хөреңгизи-биле (198,7 рубль) материалдыг дузаны чедирген. Тур ажилдарже 15 бүдүн өскүс, 40 чартык өскүс уругларны хаара туткан. Оон аңгыда хөй ажил-төлдүг өг-бүлелерден 75, долу эвес өг-бүлелерден 8, чединмес өг-бүлелерден 121 кижини ажилче хаара туткан. Тур ажилдарга өзүмнөр өстүрер, оларны ажаап-тежээр, хөй кадарар, кажаа-хораа коптарар, хар аштаар дээш, өске-даа ажилдар хамааржыр. Оон аңгыда төптүн ажилдакчылары назы четпээн-нер комиссиязының ажилына деткимчени көргүзүп, уругларның дыштанылганын болгаш кадыын камгалаарының айтырыгларын шиитпирлежип келген.

«Ажил тывар талазы-биле бергедээшкннерге таваржып турар ажил чок хамаатыларны түр ажилче хаара тударының» программанын езугаар 78 кижиге 84,5 рубль материалдыг дузаны көргүскен. Ажил чок кижилерни оон аңгыда малчыларга дузалакчылап, сакманчылаар ажилче хаара тудуп турар бис.

«Тыва Республиканың күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдырыының» про-

грамманын амыдыралга боттандыры-биле сумуларда тускай шиллелге комиссиялары тургустунган. Оон шиллелдезин эрткен хамаатылар кожуунда тускай комиссияга база шиллелге эртер. Комиссия бадылаан соонда, бүзүрелди алган кижилер үндүрүг черинге бүрүткеттирер. Ол бүгүнү эрткеш, бистин төпке кээрге, учеттан ужулгаш, 58.800 рубльди агар санынче шилчидип бээр бис. Бөгүндө 110 кижилер чөлшээрелди алган. Оон мурнунда-ла акша шилчилгезин алгаш, ажилын эгелей берген хамаатылар бар.

Ажил-херекти эгелзэн сайгарлыкчыларның делгелге-ярмарказын сентябрының 10-да эрттирдивис. Ол дээрже-ле бистин тала-выстан контрольдун бир арга-хевир дээрзи чугаажок. Делгелге-ярмарканы Эрзинниң көдээ Культура бажынынга эрттирдивис. Чаала септеп дооскан, арыг-силиг, чырык, чылыг клубка делгелге-ярмарканы эрттирдивис. Хол-биле аргып-даараан кылыгыларын эгелзеш, тыва аш-чемниң дээжизинге чедир чүнү чок дээр. Сайгарлыкчылар эвээш эвес орулганы кирип алган, чурттакчы чон ховар чараш этсепти, идик-хепти садып ап, амдангы аш-чемни чооглаан. Ийи талага аажок ажилдыг делгелге-ярмарка болганын демдеглевес аргажок. Кожуунун культура килдинге бо хемчегни организастап эрттиреринге дуза-деткимче дээш өөрүп четтиргенин илередип тур бис. Оон аңгыда кожуунун 6 сумузуң чагырга даргаларының демниг ажилын демдеглекседим.

Сайгарлыкчы ажил-чорудулганы хөгжүдеринге база ажил чок хамаатыларның боттары ажил-биле хандырынарынга дуза-деткимчени 2009 чылдың бирги чартында ийи кижилер алгаш, хууда дузалал ажил-агыйын тургузуп алган, «Чеди-Хаан» КХН тургустунган, 121 кижилер консультацияларны алган. Хуу сайгарлыкчыларның күрүнө даңзызынче киргеннерге тургузукчу документиленер четчелзиринге болгаш таңмалар кылырынга 4000 рубльди шилчиткен бис. Чартык чылдың дургузунда 18 хардан 20 харга чедир эге болгаш ортумак профессионал өөредилгенин доозукчуларын 4 кижини

ЭРЗИН КОЖУУН: күш-ажыл рыногунда

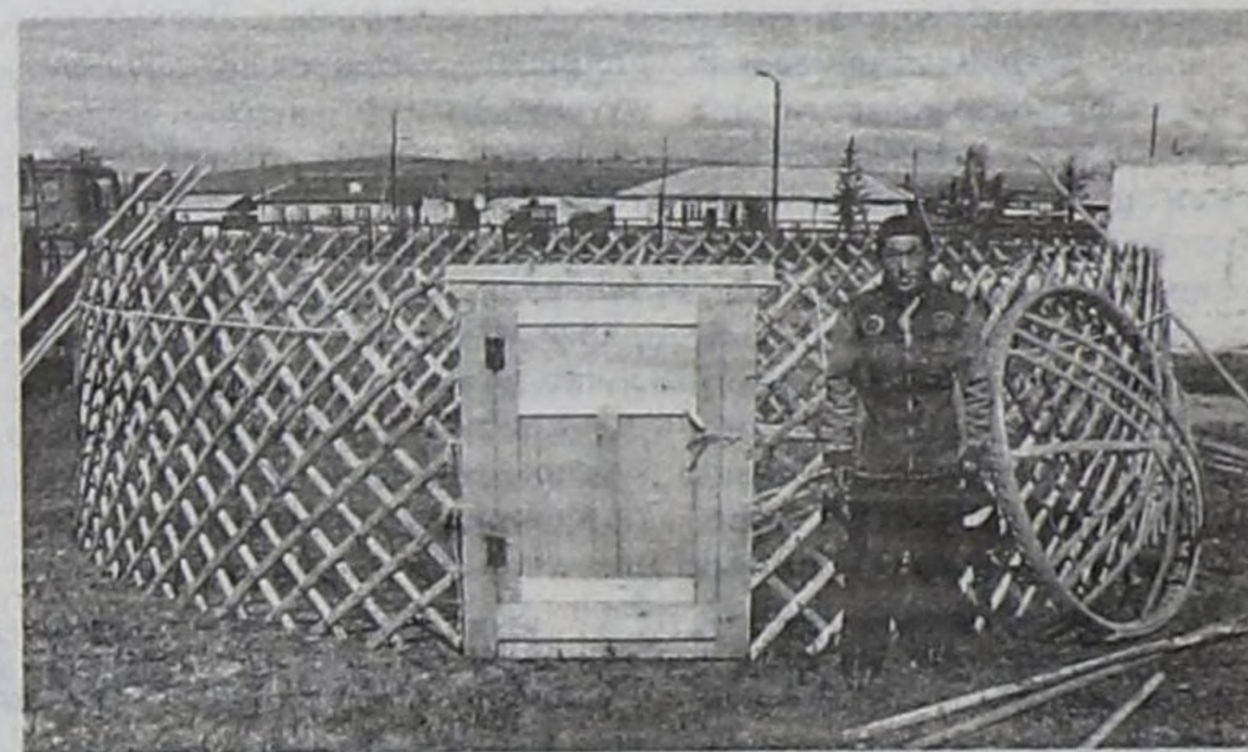

ажылга кириген. Материалдыг дуза төлевири кылдыр федералдыг бюджеттен 3770 рубльдин шилчилгези болган.

Ажил чок хамаатыларның профессионал өөредилгезиниң кол сорулгазы — аныяк-өскенге келир үеде ажилдаарда күш-ажыл рыногунда хереклеттинип турар мергежилдер аайы-биле тускай эртем

деткимчени төптүн ажилдакчылары ажил чок хамаатыларга көргүзүп турар. Ук программаны амыдыралга чедириниң боттандыры-биле 6000 рубльдин оргтехниказын төп салып алган.

«Россия Федерациязының чурттакчы чонну ажилче хаара тударының дугайында» федералдыг хоолунун 29-36 чүүлдеринге дүүштүр

чедип алыр арганы тывары. Эрткен чартык чылда бистин учедувуста турар 35 ажил чок хамаатыны профессионал өөредилгеже чоруткан, оларның 14-ү ажилды тып, тургустунуп алган. Федералдыг бюджеттин субвенцияларын 1492,2 рубльди ажил чок хамаатыларны өөредиринге, стипендия төлөп бээринге 689,9 рубльди чарыгдан. Профугланышкын талазы-биле ачы-дуза көргүзүлгери дээш, профугланышкын материалдарын тарадып парлаарынга 6500 рубль чарыгдаттыгын. Федералдыг бюджеттен 131 кижилер дузаны алган. Көдээ черлерге ажилдап-чурттаары-биле көжөринге көрдүнген акша-түн чарыгдаттынмаан, чүге дизе көжөр күзелдиг кижилер чок. Социал дадыгышкын программанын езугаар күш-ажыл рыногунда чижилге кирип аргашинээ бедизин дээш психологтук

ажыл чок дээш пособие, материалдыг дуза болгаш хуусаазы четпээнде пенсияже үнериниң пособиелерин төлөп берип турар. 2009 чылда пособиениң эң бичии хемчээли 1190 рубль, а эң улуу — 6860 рубль. 2009 чылдың июль 1-ниң байдалы-биле кожуунда пособие алыр ажил чок хамаатыларның саны 332 кижилер. 14 кижилер ажил шалыңына дең пособиени ап турар, артканнары ажил чок дээш эң бичии хемчээлдин пособиени ал турар.

Кожуунун чурттакчы чонун ажилче хаара тудар төп моон сонгаар-даа бодунун ажилын суму чагыргалары болгаш ажил берикчилери-биле сырый харылзаалыг чорудар сорулгалдыг.

Светлана СОТПА,
Эрзин кожуунун чонну ажилче хаара тудар төвүнүн директору.

ЧУРУКТАРДА: ярмарка-делгелгениң киржикчилери.

Чуруктарны төптүн архивинден алган.

ОКТАБРЬ 1 – Бүгү-делегейниң

Хоочуннарның, пенсионерлерниң материалдыг болгаш медицина хандырылганынче улуг кичээнгейни угандырып тура, социал адырның бүгү уганышкыннар талазы-биле ажыктыг болурун бедидер бис.

(Россияның Президентизи Дмитрий Медведевтин «Россия, бурунгаар!» деп чүүлүнден).

АЖЫЛ-ХЕРЭЭВИС ДЕМНИГ,
ХАРЫЛЗААЛЫГ

Бии-Хем кожуунуң Хадың сумузу колхоз, совхоз турар үезинден-не аңаа бүгү назынында ажылдап чораан улуг назылыг кижилер ам хүндүлүг дыштанылгада олурар, ажылдап тургаш, ам чаа пенсияже үнүп турарлары база бар. Ынчалза-даа шаг-үе өскерилген, совхоз дүшкен соонда дыка хөй улус ажылын чидирген, ынчангаш ажыл чоктарның саны өскөн.

Ам канчаар, шаавыс-биле үе-шаг берге-даа болза, суурувуста амыдырал-чуртталгага эки салдар чедирер дээш кызып ажылдап, сумунуң болгаш пенсионерлер эвилелиниң деткимчезин чедирип тур бис. Бо чылдың февраль айда тус черниң пенсионерлер эвилелиниң эге организациязын тургускан. Пенсионерлерден 22 кижиге — күш-ажылдың хоочуннары, Чазак шаңналының эдилекчилери.

Пенсионерлер эвилелин ниити хуралга бадылап тургускаш, баштаар черни 9 кижиге составтыг кылдыр соңгуп алдывыс. Олар дээрже мурнунда партия-совет болгаш удуртур ажылдарга ажылдап чорааннар, башкылар, саанчылар — идепкейлиг кижилер-дир. Ажыл планын база бадылап алгаш, суурнуң чагырга чери, ооң шагдаа чериниң төлээзи А.Л. Маады, херээженнер чөвүлелиниң (даргазы Р.Д. Ондар) кежигүннери-биле быжыг харылзаалыг ажылдап турар бис.

Культура бажыңында пенсионерлерге булуңну көскү черде азып кылган. Бо үеде чедир суурнуң пенсионерлериниң ниити 5 хуралын эрттирдивис. Планывыстан аңгыда пенсионерлерге болгаш суурнуң чурттакчы чонунга хамаарышкан айтырыгларны суму чагырга-биле кады ниити хуралдарга чугаалажып көрдүвүс, чүгээр эки түнелдер бар болду. Ук хуралдарга «Суурнуң хөй-ниити ажылынга пенсионерлерниң киржилгези», «Чок болган кижини орнукушударының езулал чуруму», «Суур чаагайжыдылгасы», «Чурттакчы чоннуң электри энергиязының өрттөн төлээрин ай санында чурумчудары болгаш контролыдаары», «Пенсия системасында өскерилгелер» деп айтырыгларны сайгарып чугаалашкан. Суурнуң чонунуң каттышкан хуралында пенсионерлер Хадың ортумак школазынга өөренип чораан, амгы үеде профессор Д.Л. Тинмейниң адын школага тып-

сыр дугайында айтырыгны чугаалажып көргөш, деткээн, ол ам амыдыралда боттанган.

Пенсионерлерден чыгган бичии дадывырывыс-биле 70-80 харлаан юбилейлиг хоочуннарывыска белктерни садып алгаш, оларның бажыңнарынга баштаар черниң төлээлери баргаш, байырыны чедирип турар. Чижээ, хүндүлүг хоочуннарывыс малчыннап чораан С.С. Дамдын-оол, хойжу Б.Х. Тумкун-оол, саанчы М.Т. Кара-кыс, башкы Ч.О. Ооржак, саанчы З.Б. Минчик-оол, тудугжу Т.Я. Белоусов, хойжу С.В. Тоглакан, саанчылар С.С. Маскыр-оол, Т.М. Мынын-оол болгаш өскелерге-даа юбилейлеринде байырыны чедиргиледивис.

Ооң-биле кады пенсионерлер амыдырал-чуртталгазының аайы-биле уруг-дарыгның өөредилгези, эмчи дузазы, пенсия хандырылганының айтырыгларын тургузуп кээп турар. Эң-не берге чүве — пенсияже үнген-даа, ам-даа үнер кижилерниң күш-ажыл стажының чамдык кезин чок болуп турары. Шагда совхозтун конторазы өртке таварышкан соонда хөй ажылчыннарның документи-лери ол өртке өрттенип калган.

Суму чагырга-биле кады суурда эртип турар байыр-чыскаалдарга, спортчу маргылдааларга деткимчени берип, сүмележи-п ажылдап турар бис. Сентябрь 19-

та кожуунга айт чарыжы-биле спортчу байырлалдың тиелекчилеринге шаңналдар кылырынга чыгдырган дадывырывыстан акша дузаламчыны база көргүстүвүс.

Ам кол сорулгавыс — кышка белеткел. Мал чемин шыдаар шаа-биле белеткел, сизген-ширбишти кезип, ам-даа белеткээр. Школа, садик, эмчи, культура черлери кышка белен, септелгезин кылып дооскан.

Суурувуста Сукпактың кырган-нар чериниң салбыры болур бажыңда 30 хире инвалид кырганнар чурттап турар. Ында кышка белеткели багай эвес, септелгезин дооскаш, эрги одалга черин көжүргөш, чаа котельнаяны ажыл-лалче кирип алган.

Ынчангаш Хадың суурувуста амыдырал-чуртталгаже улуг кичээнгейни салып, пенсионерлери-висти хөй-ниити ажылыныча хаара тудуп, өстүрүп алган ногаа, картофеливисти ажаап ап, кышка ам-даа эки белеткенер бис.

Октябрь 1-де суурувустун, кожуунувустун пенсионерлеринге, улуг назылыг хоочун кижилеривиске изиг байырыны чедирип, кан кадык болурун күзээр-дир мен.

Михаил БИЧИИ-УРУГ,

Хадың сумузуңуң пенсио-
нерлер эвилелиниң даргазы.

Бии-Хем кожуун.

Кызылдың хоочуннар
бажыңында

«БУЯН-КЕЖИК»
КАДЫКШЫЛ
КЛУВУНДА

Кадыкшыл — ол дээрже кижиниң психиктиг, сагыш-сеткил болгаш социал байдалының долу чедим-чези-дир.

Кызылдың хоочуннар бажың-интернадында кадык-чаагай амыдыралды, узун назыныглар болгаш инвалидтер аразында янзы-бүрү хемчеглерни, суртаал ажылдарын улуг эмчи Сайсана Барбий-ооловна Хайбы, ачы-буян салбырының эмчизи Сара Даваасановна Шишканова, психолог Людмила Төмүр-ооловна Донгак удуртуп турарлар.

Кадык-чаагай чуртталганы хөй-ниитиге суртаалдаар ажылды чорудуп турар Наталья Тиртык-Караның удуртулгасы-биле «Чоннуң кадыкшылы» клубтун «Энелер» ансамблиниң ыраажылары кээп солун концертин, угаадылыг сөстер долган хана солуннары-биле бажың-интернатка Буйан-Кежик аттыг кадыкшылга клувун тургусканы эки чүүл болган.

Элээр чорук болгаш чурттакчыларның кадыкшылы дээш сагыш-сеткил, мөзү-бүдүш талазынче угланган хемчеглер: «Ижер херээжен — хөй-ниитиниң халавы» деп «төгөрик стол», нарколог эмчилер-биле ужуражылга, «Чажыт алко-голиктер» бөлүүнүң киржилгези-биле ажык хуралдар, темалыг беседалар болгаш кадыкшылганың, психиктиг кадыкшылдың хүннери доктаамал эртип турары кадык чуртталганың үнденини бооп турар.

«Буйан-Кежик» кадыкшыл клувунуң кежигүннери, интернаттын чурттакчылары хоочуннар Чечек Саая, Капый Чымба, Кара-оол Оюн, Ольга Перепелкина, Зоркий Зурначанның ажылдары хөй-даа, солун-даа.

Багыт-оол БАЙКАРА.

Хоочуннуң сүмези
КУШ-АЖЫЛГА
КИЖИЗИДЕР

Ада-ие бүрүзү ажы-төлүнүң келир үеде эки чуртталгазын күзээр.

Чогум черле кижизиг чуртталга деп чүл ол? Ол дээрже чуртталганың бедик артынче үнери, оон бадары деп бодаар мен. 55-60 хар үезинде назын дээрже түнелди үндүрүп, кылган ажыл-ижинге үнелди бээри-дир дээр мен. Бедик артче үнери дээрже ол чүгле чуртталганың эгези-дир. Бедиктен бадары чонунга, чуртунга хүндүткел-диг ажы-төлдү төлөптиг кижилер кылдыр кижизидип, эртем-сургуулга өөредип, амыдыралга ижиктирери-дир. Ынчангаш, аргалыг-ла болза, ажы-төлдү эргеге өөретпейн, бергеге өөрединер деп өгбелерниң чагып чораанының-даа утказы ол. Ол дээрже күш-ажылга ынак кылдыр кижизидери-дир. Күш-ажылды кылып чорааш, бажыңны тудуп ап, машинаны садып алган оол ажылының түннелинге өөрүп чурттаар, эдинг камныг болур. Ажы-төлдү күш-ажылга өөредип чорууру черле артык эвес деп бодаар мен.

Ояа АМАЙ-ООЛ.

Кызыл кожуун.

КЫЗЫГААРЖЫ — ыдыктыг хүлээлге

Сергей Салчак ССРЭ-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң чанында КАЧК-ның кызыгаар шериниң Кызыл туктук Оожум океанының кызыгаар округунга кызыгааржы болуп, ыдыктыг албан-хүлээлгезин 1972-1974 чылдарда эрттирген. Ол үеде Хасан, Гроденова кызыгаар отрядтары дайынчы төөгүзү-биле бүгү ССРЭ-ге алдаржып турган. Аңаа алдарлыг истекчи-кызыгааржы Никита Карацупа, маадырлыг кызыгааржылар Валентин Котельников, Николай Пираев болгаш өскелерниң-даа дайынчы ат-алдары кызыгаар шериглериниң төөгүзүндө алдын үжүктөр-биле кирип бижиттинген.

Ол бодунуң кызыгааржы албан-хүлээлгезин Тываның алдарлыг мөгези чораан Павел Шаптан (Эрзин), Владимир Дензин, Иван Монгуш (Сүт-Хөл), Максим Монгуш (Чөөн-Хемчик), Александр Чимит-оол, Борис Адыг-оол, Каң-оол Хомуш-ку, Сергей Аракчаа (Бай-Тайга) олар-биле кады эрттирип, чаңгыс чер-чурттуглары-биле дайынчы болгаш политиктиг белеткелдин тергилерини бооп, кызыгаар заставаларының дайынчы отрядтарының спортчу ат-алдарын камгалап чорааннар.

Эрткен чүс чылдың 70 чылдарында совет-кыдат кызыгаарга дайынчы-политиктиг байдал нарын турганын номчукчу сактып олур боор. Хоочун кызыгааржы шак мындыг нарын байдалдыг кызыгаар заставазына албан-хүлээлгезин эрттиргенин кысказы-биле

мынчаар чугаалады:

— Уссурийск тайгаларының агаар-бойдузу нарын, чер девискээри онзагай, чараш бойдуз чурумалдыг, үнүш-дүжүт талазы-биле кайгамчык байлак, аң-мең дээрже Африканың Савванада дег пар, адыг, хаван дээш, кандыбыз чок дээр, кайгамчык оран.

Кызыгаар камгалаарына чүгле кызыгаар үрекчилери, чөрүлдээ үндүрүкчүлери — кызыгаар чурумунуң үрекчилери эвес, бойдузун чаягааны аң-мең безин болганчок шаптыктап, дүвүрээзин үндүрүп, дайынчы байдалды нарыыдады бээр. Ол үеде кызыгаар камгалалының инженерлиг дериг-херекселин тургузуп, сайзырап эгелээн үези турган. Адыг тенниг сывырындак-биле кылган сигнал системасын таварышкан санында ла үрегдээр, ооң-биле өжүгүп ойнаар амытан.

Агаар-бойдуз талазы-биле чеже-даа нарын байдал турда, кызыгааржылар доктаамал белеткелде турар болгаш дүн-хүн чок олар хайгылычча үнүп, төрөөн чуртунуң ыдыктыг кызыгаарын карак огу дег камгалап чорааннар.

Сергей Салчак — бичиизинден тура, мал аразында өскөн болгаш дириг амытаннарга сеткилинден ынак кижилерин бирээзи. Ооңындыг байдалын командирлер өөренип көргөш, заставаның албан ыттарының инструкторунга быжыг-лаан. Ооң дайынчы эжи истеп дилээр Абрек деп ыт бүзүрелдиг, бердинген өңүү чораан. Ол ыды-

биле чаңгыс эвес дайынчы даалганы күүседип, кызыгаар үрекчилерин каш-даа катап тодараткан.

Уйгу-дыш чок дүвүрээзиниң дүннер, кызыгаар үрекчилерин сүржүп тударына үндүргөн үлүү, дайынчы арга-дуржулгазы халас барбаан. Кызыгааржы — ыдыктыг хүлээлге, ол хүлээлгезин ак сеткилдиг, быжыг корум-чурумун күүсеткени дээш «Кызыгаар камгалалына тергилдиг» медальдың, «Кызыгаар шериниң тергилдиги» деп хөрек демдээниң 1-2-ги чергезиниң, «Кызыгаар нарядының улуу» деп хөрек демдээниң эдилекчизи. Кызыгаар округунуң, отрядының командьлалының хүндүлел бижиктери, өрттектиг белектер-биле каш удаа шаңнаткан.

Салчак Сергей шеригден халашкан соонда Бай-Тал болгаш Тээли ортумак школаларына эге шериг белеткелин билдирди-биле башкылап чораан. Ооң соонда комсомол райкомунга ажылдап тургаш, партияның дээди школазынче өөренип чорупкан. Ол үеде партия обкому кадрларны өөредир, шилиир, таарыштыр тургузар талазы-биле кончук кичээнгейлиг ажылды чорудуп турган. Партияның дээди школазын дооскаш кээрже, партия обкому кызыгаар шеринге албан-хүлээлгезин эрттирген байдалын өөренип көргөш, аныяк кадрны Тес-Хем кожуунуң «Кызыгаар» совхозунун партком секретарына ажылдаары-биле чорудупкан.

Совхозтун девискээринде турар Шара-Суур заставазы-биле

быжыг харылзааны тудуп, совхозтун мурнундан кызыгаар отрядының хууда составына ажыл-агый-жы, мораль-психологтук дузаны доктаамал көргүзүп чораан. Алыс-ла кызыгааржы кижиге болгаш аныяк офицерлерге, кызыгааржыларга арга-дуржулганын дамчыдып берип, политиктиг болгаш дайынчы серемчилелдиг болурун чагып-сургап турган.

Сергей Сээ-Сүрүңович партком секретарылап ажылдап тургаш, кызыгааржының хүнүн Шара-Суур заставазына бедик деңгелде демдегеп эрттирип, кызыгааржыларга солун концерти көргүзүп, белек-селекти чедирип берип турганын сактыр-дыр мен. Ол хамаанчок ол байырлалга кожавыста Моолдун Тес сумузуңуң моол кызыгааржылары кээп кижип турган. Борто бир онзалап демдегеп каар чүүл болза, май 28 чүгүл Кызыгааржының хүнү эвес, ол хүн Сергей Сээ-Сүрүңовичиниң төрүттүнгөн хүнү база болуп турар. Кызыгааржының хүнүндө төрүттүнгөш, кызыгаар шеринге албан эрттирер онзагай таварылга-дыр ийин.

Сөөлгү чылдарда Сергей Сээ-Сүрүңович Бай-Тайга кожуунуң муниципалдыг албан-дужаалдарга багай эвес ажылдап, рынок экономиказын шигээди алырынга, чаа экономикажы болгаш политиктиг реформаны көдээ черлерге боттандыраарына бодунуң төлөптиг үлүг-хуузу кириген удуртукчуларының бирээзи болур.

Сергей ХЕРТЕК.

Улуг назылыглар хуңу

ДУС-ДАГНЫҢ ТӨЛЕПТИГ ОГЛУ

Бодунуң үезинде башкы болгаш партия-совет ажилдакчызы, амгы үеде Кызыл хоорайда чурттап оор күш-ажылдың хоочуну, ам 78 харлыг Донгак Наадымович Оолаканы номчукчуларга таныштырып көрей.

Ооң алыс төртүтүнген чери — Өвүр кожуунун Дус-Даг сумузу. Ол 1931 чылда Чожа хем унунга күскээр кыжын ортумак шыдалдыг Наадым биле Баазан Донгактарның аалынга 12 ажы-төлүнүн аразындан ортун оглу болуп төртүтүнген. 1939 чылда эртем-билиг чедип алыры биле эзер дергизинден тутунуптар апарган оглун адазы адынга ушкарып алгаш, авазының чоок төрели боор кижиниң аал-оранынга чагып тургускаш, Хандагайты школазынга өөрөдип кириген. Ол Хандагайтыга ийиги классты доозуп турда, ССРЭ-же немец-фашисттерге элекчилер оор езу-биле халдаан Ада-чурттуң Улуг дайыны эгелзэн турган. Аш-чуттук, аар-берге чылдарны он хар ажып турган Оолакый Донгак шыдажып эрткеш, беш классты доозуптарга, оон ыңай Чадаанага өөренип апарган. «Сугга дүшкенде, бызаа сугжу» дээн ыш-каш, беш класс дооскан 14 харлыг бичии оол кожуун чагыргазынга секретарь-машинист болуп, ийи чыл ажилдап чорда, 7 чыл школа-

зын ол үеде Хандагайтыга ажы-дыпкан. Күзелин чедип алыр дээн 16 харлыг Оолакый Донгак 1949 чылда 7 классты тергип эки демдектерлиг доозуп алган. Ынчан 7 класс дооскан кижини бышкан билиглиг деп санап турган үе. Эртем-билигге сундулук, эки өөрөдип элээди эрни, ол үеде Тывага башкы кадрлар чедишпезинден, дораан-на кожуунун өөрөдип килдизи «школага башкылаар сен» дээш, Чалаа-тының Кызыл-Довуракта эге школазынче башкыладып чорудупкан. Башкы мергежилниң баштайгы нарын арга-дуржулгазын орта эки шигээди, дараазында чылдарда бодунуң өскөн-төрзэн чери Дус-Дагның Торгалыг эге школазынга башкылаан.

1952 чылда назын халыынында аныяк эрни ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштеринге ыдыктыг шериг хүлээлгезинче кыйгыртышкын келген. 1955 чылга чедир ам Россияга хамаарышпас күрүнү Украинаның Каменец-Подольск деп хоорайында чадаг шеригниң чажыт кезээнге

албан-хүлээлгезин эрттирген. Шеригге тургаш, биче командирлер школазын дооскаш, салбыр командирлеп, батальонга бижээчилеп, алызындан аңчы кижиге болгаш, кара боолаарынга часпас адыгжы дээрзин көргүскен.

Донгак Наадымович шеригден халажып чанып келгеш, шериг хевин безин ужулбайн, дораан-на бир өөрөдип чылында Торгалыг школазынга башкылаан-даа. Аныяк эрниң дээди эртем чедип алыр деп бодап чораан чажыт, изиг күзели база боттанган.

1956 чылда Тыва областың совет-партия школазынче өөренип киргеш, 1959 чылда ону кызыл диплом-биле чедишкынниг дооскан. Дээди өөрөдип чери удуртукчу салым-чаянныг аныяк кижиге ажилдаарынга бурунгаар идигни берген. Ооң ажил-амыдыралында чаа өскерлишкыннер болуп, ол башкыдан партия-совет ажылынга шилчез. Ол — Торгалыг суурнуң девискээр партия организациязының секретарын удуртуп, «Торгалыг» колхозтуң партком секретарына чедишкыннерлиг ажилдааш, кожуунче депшээш, улус чонун аразында уттундурбас, балалбас изин арттырган удуртукчуларның бирээзи. Ооң кожуунун экономиказын болгаш социал

адырын хөгжүдөр, чонун амыдырал-чуртталгазын экижидер ажил-херектерге кириген үлүг-хуузу улуг.

1968-1971 өөрөдип чылдарында Оолакый Донгакты Дус-Даг сумузуңуң Торгалыг ортумак школазынче база катап башкы ажилынче шилчткен. Ол — тыва дыл, төөгү, география, күш-культура башкылап, интернат эргелекчилеп, өөреникчилер аразында чуртталгазының эвээш эвес кезин эртирип, чүс-чүс оолдар, кыстарны эртем-билиглерге углап-баштаан башкыларның бирээзи. Ол — чүгле школага башкылаарындан аңгыда, бодунуң кады ажилдаан коллективиниң, колхозунуң, сумузуңуң хөй-ниити ажилдарының организастакчызы, идепкейчизи.

1972 чылда Донгак Наадымович Оолаканы көдээ ажил-агый шугуму-биле ажилдаар кылдыр томуйлаан. Ол «Торгалыг» совхозтуң «Кара-Тал» хойжу бригадазын удуртуп, Чалааты салбырын дарглап, малчын арат ада-иезиниң алыс угун сактып, коданнарның чымыштыг ажил-ижин доктаамал хайгаарап, оларның амыдырал-чуртталгазын экижидип, школачы ажитөлүн интернатка тургузуп, аңаа база үрө-түнелдиг ажилдаан.

Кижиниң чуртталгазына кан-

дыг-даа эргилде турар болгай. Донгак Наадымовичиниң чуртталгазына база каалама оргу-дески орук турбаан.

Ооң кады чурттаан эжи, уругларының ынак авазы, айыыл-халапка таварышкы, «адының бажы эрте хоя берген». Ол — уругларының келир үеде салым-чолун бодааш, ажыг-шүжүгге алыспаан, ажил-агыйында салбаан, амыдыралында оскунмаан үлгерлиг ада.

1978-1991 чылдарда Өвүрнүн дугаары 6 КМК-га мастерлеп, пробаптап, склад эргелекчилеп, оон соонда кожуунуң орук-тудуг-септелге участогунга хандырылга харылап ажилдааш, 60 харлыында хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Алызындан ажил-ишчи, шимченгир болгаш хүндүлүг дыштанылгада-даа анаа олуруп шыдаваан. Ажылынга артып калгаш, алды чылажыр ажилдаан-даа. Оон соонда кожуунуң күүсекчи комитетиниң ажил-агый эргелекчизи болуп ажилдап чораанын Хандагайты сумузуңуң чурттакчылары эки билер.

Донгак Наадымович Оолакый — улуг шаңнал-мактал, орден-хавыяга төлөпиг болбаан-даа болза, чээрби чүс чылдың шылга-раңгай кижилериниң ады кирген «Алдын дептерже» ады кирбээн-даа болза, төрзэн чуртунга эгээртинмес улуг үүлени кылышкан төлөптиглериниң бирээзи.

Николай ДОНГАК.

МЭЭН ХООРАЙЫМ — ЧУРТТАЛГАМНЫҢ ЭГЕЗИ

1940 чыл. Тыва Арат Республиканың чаа-ла мал-маганы өзүп, чаа үе эгелеп турган.

Соңгу кожууннар, Чөөн-Хемчик, Барыын кожуун эң тараалан, малчын чонунуң мал-маганының ол девискээрде сыңмастап турган үе-зи. Хөй малын төрөл бөлүктөр олуй-солуй көжүрүп, одар-белчири аайы-биле сайгарып турган.

Мээң ачам Чамыяң Сегбеевич Куулар 1941 чылдың чазынында (май айның эгезинде чүве) Танды кожуунче көжүп келген. Чүгле чаңгыс ачам суглар эвес, оон өске-даа чоок кожалары, төрөл аймак шупту бөлүк-бөлүү-биле көжүп турган.

Ачам төрөл аймаа-биле Шеми-ден көшкөн дораан Танды кожуунуң Шоол-Бажи дээр черге келген. Аңаа ачамның төрзэн адазы Сендел Хожутпаевич Ооржак дээр кончуг чараш, орустаар, тывалаар кырган-ачам хөй ажы-төлү, чоок төрөлдери-биле көжүп келгеш (1939 ч.), аңаа турумчуй берген. Мээң кырган-ачам ол үеде хөй сарыг-сарыг, улуг-улуг буураларлыг, мөгөннери олурган кижилер-биле дең чыгыы, семис-чаагай төвелерлиг турган.

Бис кырган-ачам сугдан ырак эвес, кара суглуг, шыктыг черге өглеривис тиккилеп алган бис. Бистер-биле кады Орбаа-Сат честем, оон кадайы Серен угбам, ачамның кады төрзэн дунмазы, Алдын-Хүндү кырган-ачам, оон кадайы, кырган-ачамның бодунуң кады төрзэн дунмазы — Долдаалай кырган-авай, Чинзей кырган-ачам, ачамның кады төрзэн улуг акызы — мал эмчизи, оон өө аалдың эң-не үстүнде турган. Аңаа шупту 9 өг кады чурттап турган бис. Сендел кырган-ачам шупту ажы-төлүн, дөргүл-төрелин чыып алгаш, кайгамчыктыг-ла эйнайралдыг чурттап турганын сактып кээр-дир мен.

Бир-ле хүн кырган-ачам Сендел Хожутпаевичиниң өөнүн чанынга «чиик-кара» машина халдып келди. Бистер 9 өгнүн бичии уруглары эмгежок хөй бис. Машина көөр дээш

чеде бердивис. Машина дээрге «чиик-кара» кылаң тас чүве. Оон иштинден кончуг чараш, улуг кыдырык, кара карактарлыг, чуга, ак арынныг, бичии чаш уруг кускаптап алган херээжен кижиге үнүп келди. Өске тала эжиктен ак хөйлеңниг, кара чүвүрлүг, кара, кылаңайнып турар идиктерлиг, чараш шляпалыг кара оол үнүп келгеш, бичии уругну холунга тудуп алгаш, кырган-ачам сугнуң өөнчө углапкан. Херээжен кижиге бисче көргөш: «Аа, богда, кандыг кончуг хөй улус силер? Авай! Бо кымның уруглары бо?» — деп кырган-авамдан айтырды. Кырган-авам холун чаңгааш: «Кымның деп чүвүл? Мынча хөй өглериниң ажы-төлүн канчап санаарыл. Кымның, кайызының уруу силер деп боттарындан айтыр» — дээш, машина иштинден угбам, честемниң сумкаларын чүктөп алгаш, өөнчө кире берди. Кырган-ачам өгдөн үнүп келгеш: «Аа, Кызыл хоорай чурттуг улус аалдап келгени ол-дур ала» — дээш, өөрүшкүзүн илередир аайын тыппайн, өрү-куду өглер аразында маңнап тур. «Кызылдан уругларым аалдап келген. «Чиик-кара» машиналыг көрүңер даан» — деп чарлаан.

Кырган-авамны Долума дээр. Ол оожум, томаанныг, бүдүштүг кижиге. Өөнүн ээзинче көргөш: «Чиктин, өрү-куду маңнап канчаарың ол? Өгжө кир, дөргө олуруп, күдээң-биле чугаалаш» — дээш, сургай аарак, чемелей-дир.

Кырган-ачам кадайын тоор эвес, чамдыкта эзирий бергенде, оозун өргүлүг кымчызы-биле-даа улдай кааптар кижиге. Бистер эжик аксын дуй туруп алгаш, ону кандыг-бир кино, чурук дег сонургап көрүп турар бис. «Ае, канчап барган ашак сен, чаш ажы-төл көрүп турда» — деп алгырап чүве. Кырган-ачам бистерге көрүп тура, караан баскаш: «Чээрденнеп, инек өдзөндөн база чыып эккелиңер, хойтпак хайындырып ийжин, чамдыыңар суглаңар» — дээш, хойнундан изюм, чигир тогланчызын ширтек кырынче төптөр. Бис баскылажыр чыгыы ху-

наажыр бис. Кырган-ачам дөжөк баарына олуруп алгаш, кырган-авамче: «Оода чаңгыс паш хойтпак-даа чүгүртүп калбас» — деп чаңчанып оор чүве. Ынчап химиренип, чугааланып чыткаш, удуп каар.

Ол хүн кырган-ачам дыка өөрүшкүлүг турган, чүге дизе Кызыл хоорайдан Төгүс честем, Тарыймаа угбам бичии кызы Изетти биле аалдап келгеннер. Сумказында ак чигир, изюм, печенье, сарыг шай, таакпы, бичии уругларлыг улускаш шокар плателер, хөйлеңнер дээш, чүү-даа бар. Ол бүгүнү өг бүрүзүнге тускай ак пөстөн даараан хаптарга суп каан. Бистер аалчыларның эккелген белзэн өглериниң туз-тузунга чедирген бис.

Келген аалчыларның солун чугаазын дыйнаар дээш улуг улустар кырган-авам сугнуң өөнчө уурук-сууруктап чыгып эгелзэн. Чамдык өглер хөй дөгөргөн. Удаваанда угбаларывыстың чугаазындан дыңнаарывыска, Тарыймаа угбам ажилдаар деп турар, бичии Изетти алыр уруг херек дээн. Кым Кызыл хоорай барыксакас боор, шупту «мен баар мен» дижи эгелзэн бис.

Төгүс честем биле Тарыймаа угбам сугнуң кол-ла херээ ол болган хевирлиг, ону чугаалап кааш, кезээки серинде хоорайже чана бергеннер. Оон эгелзэш Кызыл хоорай шуптувустун бажывыстан үнмөстөэн. Чогум кымны чорударлыг, кым баарыл деп чүвени өглер аразында улуг улус чугаалашпайн турган.

Бир-ле хүн авам биле ачам Кызыл хоорайдан чүү-хөө садып алыр деп чугаалажып олурлар.

— Мен база баар мен, авай, Кызыл хоорайны көөр мен — дидим.

— Харын, Тарыймаа угбаң сугнуң уруун алчып бээр сен, күзүн өөрениңерге чедир аппарып каарымга, дузалажыр сен — деп, ачам чугаалап үндү. «Кызыл хоорайны кады төрзэн дунмаларымдан мурнай көөр-дүр мен» дээш, өөрүшкү-манайым-даа аажок.

Үш хонганда, ачам мени ушкарып алгаш, дергиде чүү-хөө (эът,

саржаг, өрөме) база таалында суп алган угбам сугга аппарып бээр дээн хавы турган боор.

Бо-ла болгай Кызыл. 1941 чыл. Май ай үези турган. Долгандыр узун-узун терезинер үнген, амгы аэропорт талазындан аъттыг, чадаг кижилерниң хоорайже кирер оруу — тулаа малгаштыг, аът-даа ол малгашка кадалы бээр, чадаг кижилер оя-кыя кылаштап чорааш, хоорай төвүнге чедир арай деп чедип келир, хоорай-даа эвес, аңаа-ла улуг суур болду. Мээң бодап турганым, чурукта көргүзүп турар (номдан көргөним) Москва ышкыш улуг хоорай деп бодалым ындыг эвес болду. Малгашка кадалы берген адың ачам эрткен-дүшкөн улус-биле кады ушта тыртып алгаш, оон малгажы кургагыжеге чедир орук кыдырынга идик-хевивисче чаштай берген малгажывыс аштап, кургаттынып олурдувус.

Төгүс честем суглар амгы почта турар улуг, сарыг бажыңның чанында кезек ыяш казанак бажыңчыгаштар турган ийи аал чурттаар үш өрээлдиг бажыңга чурттап турган. Адывысты херимге баглааш, ачам таалыңын эгин ажыч чүктөп алгаш, Тарыймаа угбам сугнуң бажыңыга чедип келдивис.

Тарыймаа Сенделовна — ачамның кады төрзэн дунмазы, уругларның беш дугаары, кончуг чараш угбай чүве. Ачамның төрзэн ада-иези Сендел Ходушпай оглу Ооржак чеди уруглуг. Чеди кижиниң эң-не улуу — Чинзей кырган-ачам ийи оолдуг. Идам — Россия Федерациязының алдарлыг башкызы, чурукчу. Ким-оол — мал эмчизи, бүгү назынында Мөңгүн-Тайгааның Мөген-Бүренге чурттап чораан, кернивис Өшкү-Саар ол чер-чурттуг.

Ийи дугаары бистин ачавыс, ол азырандыга барган. Ону Сендел кырган-ачамның кады төрзэн дунмазы Сегбе азыраан. Үш дугаары Серен угбам, дөрткүзү Ханды угбай, беш дугаары Тарыймаа, алды дугаары Ташый Борис акывыс, хөй-

мер кызы Долгар — башкы, сөөлүнде Сарыг-оол Долгар дээр.

Бис шупту кады-кожа эп-найыралдыг, мал-маганныг, бай-шыдалдыг бөлүк-бөлүү-биле чурттап чораан бис. Уруг-дарыында, төрөл-чонунга Сендел кырган-ачам ден-дир хумагалыг чораан.

Ынчан Кызыл хоорай чаңгыс кинотеатрлыг, эрги музей турган черге хөгжүм-шии театры чаа-ла студия тургузуп эгелзэни ол боор. Концерт-шии-даа көрбээн мен.

Кудумчулар куу довурак, хат хадыырга, чанында турган кижиге көзүлбөс, куу элзэин. Шериг хоорайы деп адап турган черде каш бора өглер турган. Аът мунуп алган шериг хептиг улус ыңай-бээр шошкуп чоруп турар. Идик заводу деп черге хөй дүгү дырап турганын көргөн мен. Ында кидис идик кылыр чер бар деп чугаалажыр болду.

Шагдан бээр парк эжиниң каастап турар 2 дугаар школаны утпас мен. Аңаа мен 1945 чылда Байгактыг эге школаның 4-кү класын дооскаш, өөренип келген мен.

Ам Кызылды көөргө, мынча хөй үе эрткен соонда, чүнү чок дээр боор. Театр, музей, филармония, институттар, училищелер, эмнелге база янзы-бүрү албан организация черлери, Чазак Бажыны, тоолда ышкыш черден үнүп чыдар суглуг фонтаннар.

Мен ам 80 харже кире бердим. Мээң чурттап өскөн Тыва Арат Республиканың чүрээ Кызылывыс 95 харлап турар, ону көөрү, оон-биле кады чурттаары — меңээ, бөдүүн артистке, культура ажилдакчызынга, кырган-авага, улуг аас-кежиктиг өөрүшкү-дүр.

Кудумчуларын улам чараш чектелип турзун, улус-чонун, чаа үениң чараш кижилери улам-на бедик угаанныг, культурулуг сайзырап турзун деп йөрзөп олур мен, Кызылым!

Клара САГДЫ,

Тыва Республиканың культу-разының алдарлыг ажилдакчызы, күш-ажылдың хоочуну.

«ХАЙЫРАКАН БИЧЕ-ООЛ ОЛ»...

Биче-оол Сергиевич Доюндуп 1929 чылдың октябрь 1-де Тес-Хем кожуунун О-Шынаа сумузунга малчын араттын өг-бүлезинге төрүттүнген. Самагалдай школазының 8-класзын 1945 чылда дооскаш, бүгү амыдыралын мал, чер ажылынга база культура, чогаалга тураскааткан. Тес-Хем кожуунун Берт-Даг сумузунун Ленин аттыг колхозунга, «У-Шынаа», «О-Шынаа» совхозтарына салбыр эргелекчилеп, бригадирлеп, кожунунун көдээ ажил-агыйын бут кырынга тургузарынга кириген үлүү канчаар-даа аажок улуг. 1963 чылда Бүгү-россияның улус ажил-агыйынын чедишкенинин делгелгезинге Тывадан көдээ ажил-агыйнын мурнакчыларының хуралынга «РСФСР-ниң көдээ ажил-агыйынын тергенини» хөрек демдээ-биле Б.С.Доюндуп шаңнаткан. Ол кожун болгаш суму советтеринин депутатынга удаа-дараа сонгутуруп чораан.

Көдээ ажил-агыйнын чымыштыг ижинден аңгыда, Б.С.Доюндуп чогаал ажилын сонугуруп, хөй шүлүктөрүн бижээн. Ооң чогаалдары «Шын», «Тываның аныктары» солуннарда, «Улуг-Хем» альманагына парлаттынып турган. Ол чүгле шүлүктөр эвес, а шүлүглелдерни, басняларны, тоолдарны, чечен чугааларны, фельетондарны, очерктерни бижип чораан. Чогаалчы — «Даг ээри» (1974), «Күзөл ыры» (1984), «Салгакчылар» (1992) шүлүк номнарының автору. 2001 чылда чогаалчының чыныгы шүлүктөрүн болгаш тоолдарын парлаан «Улар» деп ному чырыкче үнген. Б.С.Доюндуп — Тыва Республиканың

Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, Россия Федерациязының көдээ ажил-агыйынын тергенини, Ленинчи юбилей болгаш «Күш-ажылдың хоочуну» медальдарның эдилекчизи, Тес-Хем кожуунун Берт-Даг сумузунун хундүлүг хамаатызы.

Б.С.Доюндуптун амыдыралы уран чүүл-биле база сырый холбаалыг. Ооң адын Берт-Даг көдээ Культура бажыны эдилеп турар. Бо Культура бажынын директорлап тургаш, ол республика чергелиг көрүлделерден чыда калбас турган. Ылаңгыя уран номчулгага мергежээн шүлүкчү, каш дакпыр уран номчулга мөөрейлериниң тиелекчизи. Бо хуннерде чогаалчынын чырык адынга тураскааткан уран номчулга мөөрейлери Тес-Хем кожуунун сумуларында эртип турар. Түннел мөөрей октябрь 9-та Б.С.Доюндуптун төрүттүнгенинден бээр 80 чылынга тураскааткан байырлал кежээзинге ооң адын эдилээн Берт-Даг көдээ Культура бажынынга болуп эртер.

Б.С.Доюндуп — беш уругларның төлөпиг адазы. Ооң салгалдары адазын дөзөп, культура болгаш уран чүүл талазы-биле салымчачааныг болганнар. Уруглары Урана Биче-ооловна биле Чечена Биче-ооловна культура талазы-биле тускай эртемни чедип алган. Урана Биче-ооловна — «Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы». Ол культура шугумунга 35 чыл дургузунда чедишкенин ажилдап чоруур. Ооң иштинде 20 чылды ТР-ниң Культура яамызынга ажилдаан. Үрө-түннелдиг ажилы дээш ол Россия Федерациязының Культура яамызының «Культурага чедишкенин дээш» хөрек демдээ-биле 1998 чылда шаңнаткан. Амгы үеде ол А.С.Пушкин аттыг национал библиотеказын эртем-методиктиг килдизинде ажилдап турар. Ооң уруглары Долаана, Аржаана ачазының өөренип чораан хоорайы Санкт-Петербуркта университеттерде би-

рээзи — юрист, өскези финансист болур дээш өөренип турар. Чогаалчының уйнуктары Алдынай биле Сайын-кыс культура, уран чүүл академиязын дооскаш, культура шугумунда ажилдап чоруурлар. Уйнуктарының хөй санныг ажы-төлү — школачылар, а чамдыктары — ам-даа чаш.

Б.С.Доюндуп үр эвес аарааш, 2000 чылдың апрель 11-де мөчээн. Ол аравыска дириг чораан болза, 2009 чылдың октябрь 1-де 80 харлаар турган. Ооң чогаалдары чонун үнелелин чаалап алган. Чогаалчының ажил-чорудулгазының сайгарылгазынга хамаарыштыр хөй чүүлдер солуннарда парлаттынылаан. Чижээлээрге, М.Доржунун «Даг ээринин чүглери», Ч.Кара-Күскенин «Бөдүүн кижии», Н.Оор-

жактын «Сөстү шилиир», Х.Ойдан-оолдун «Боду үнүг болур», А.Монгуштун «Демир-үжүү ылгынна болзун», А.Сарыларның «Чогаадкы тура-сорук» деп сайгарылгалыг чүүлдери болгаш өске-даа. Оларның кол утказында Биче-оол Доюндуп онзагай үнүг, талантылыг чогаалчы дээрзин демдеглээн. Ооң чогаалдарының хөй кези көдээ ажил-агыйнын маадырларынга тураскааттыган. Мал ажил-агыйын сайзырадырының айтырыгларын, малчыннарның ажил-ижин, тыва чугаа культуразын сайзырадырын чогаалчы солун-сеткүүлдерге хөйү-биле чырыдып чораан.

Буянныг иштиң чогаалчызының шүлүктөрүн номчуп чоруулунар. Алаак-шыкка аңдаштынып,

Алаак даандан тарбаганнап, Доюндуп Биче-оол черин, чонун Доюлдур-ла ырлап келген.

Ам ол боду чок-даа болза, Алдар-ады артып калган: Чогаалдары, клуу-даа Чоннун кежии болу берген.

Биче-оол деп аттыг-даа бол, Биче эвес Улуг кижии. Кара-Күскээ деңнээр болза, Хайыракан Биче-оол ол.

Ол дег улуг чогаалчының Оврунга чүдүп чордум. Ооң бижээн чүүлдерин Оюп эртпейн, номчуп чоруул! Чооду КАРА-КҮСКЕ, Самагалдайның хундүлүг хамаатызы.

Биче-оол ДОЮНДУП

ТУРАСКААЛДЫГ КИЖИ

Кандыг-даа иш бистиң чуртта Хавыялыын билзимзе-даа, Тудугжуну бодум хуумда Турскаалдыг кижии дээр мен. Эптеп-салган ханалары Элеп, буступ чидер эвес. Ээлер дамчып көвей чылда Эдилел бооп туруп калыр. Магаданчыг чараш, быжыг Бажыңнарны тургузуп каан Күштүг холдуг тудугжуга Хундүктелим кызыгаар чок.

ХЫМЫС ФЕРМАЗЫНЫҢ СААНЧЫЗЫ

Эмдик бениң дошкун будун Эптии хөлчөк кукактапты. Саамчыг берген эмиглерге Салаалары дээй берди. Демир-хуунда саарылган сүт «Дээң-дээңни» ырлап үндү. Ийи холун көөрүмге, Игил тыртып турганзыг-даа. Кагар-тевер аажы-чаңныг Кандыг-даа бе ол-ла кыстың Ээлдээнден ашпайн барды, Эрезинге чагыртыпты.

Саанчы кыс, сээң дидим болгаш Шалыпкының магададым. Эмниг суксун — хымызыңар Эгээртинмес элбек болзун!

ЧАРЫНЧЫ

Аңчыларның одаанда шай Арай элек, хайынгалак. Эжи оттан чарын сөөгүн Эзип алгаш көре берген. Хенертен-не чарынчы эжи Кедегей-ле хөлзөй берген. «Шайны отче чалапкаштын, Шалып дүрген айттанылы. Хараалда шуут кирип кээп-тир, Хайыраан олча эртип чой баар». Айттаныпкаш ийи эр-даа, Алдыы катка халдып келгеш, Дүшкен ояар Хараар-Дашка Дүрген үнүп келгилээннер. Ийи сыын оларны уткуй Ийни өрү чоруп орган...

ЧЫЛГЫЧЫ

Айның чырыы саарлып баткан Ажык, делгем хову эргий Часкы кежээ ырлавышаан, Шаап чоруур кайзы дээр сен? Шелип-шелип бажын саваан Челер аъттыг чылгычы-дыр.

Чайгы даңның сырынынга Чаактарын суйбаттырып, Эрээн шокар чечектерге Эжиндирген солун кым боор? Савай басып суглук дайнаан Саяк аъттыг чылгычы-дыр.

Чыккылама кышкы дүне Чывар-биле месилдежи, Хамык сүрүүн карак салбайн, Кадагалаан эрес кым боор? Чындынадыр чайгап келир Чыраа аъттыг чылгычы-дыр.

ЧУЛАР ДЫНЫ

Орук чорааш аъттыг улус Ол-бо чүктен чыгып келген. Эжи черже көре каапкаш, Эскет чокка баштактанган: —Тулган эки чулар дыны Дуу ол чыдыр, кымныы ирги? —Кайда чыдыр, мээңи-дир ой.

Дүже халааш боданмайн-даа, Дүрген барып аспапкан. Хоран дылын караңнаткан Кончуг улуг чылан болган.

«Багай сеткил Башка халдаар».

ТӨРЭЭН ШКОЛАМ САКТЫП КЭЭР МЕН

1956 чылдың күскээр чайынын-да, чеди хар ажа бергенимде, ачам суурга тараа шөлүнүң чоогунга бажың тудуп алган. Ол ховуга бригадирлеп турган.

Бир хүн бажыңга өөренир назы чеде берген уругларны бүртүкөп, башкы келген. Кортук оолдар Чайлаг-оол, Дөгүс-оол чашты берген, а Борис, мен, Сырбык, Маша бүртүкөдип алган бис. Каш хонганда, шупту өөренир уругларны эмчилет-кеш, чунар-бажыңнаткаш, школага хүлээп алган. Баштайгы башкым Кагай-оол.

Чаа чылда эки өөренип дээш, Соок-Ирей мени карандаш, кыдырааштар-биле шаңнаан. «Соок-Ирей мени канчал таныыр чоор?» — деп коргуп-даа, кайгап-даа турган мен.

3-кү класска башкывыс — Бичи-Уруг Кыргыс. Номнарны садып алгаш, өөренип турган. Ол чылын сан ному тыппайн барган бис. Хүннүң-не Борис Орус-оолдан ачыланыр мен. Бир хүн ол номун бербейн баарга, өске кижиден ном дилеп чорааш, ийи дугаар кичээл төнүп турда, озалдап чедип келген мен. Бичи-Уруг башкым чылдагаанын айтырарга, Борис номун ачылатпаска, ном дилеп чорааш, озалдаанымын тайылбырладым. Башкым менээ сагындырыг берип, чемелээң. Борис номун дараазында хүн база бербээн. «Номну ачы-

ладып берип турда-ла, башкыга чугаалаан сен» — дээш, Бористин кырган-авазы мени кончаан.

Авам сан номун арай деп тургаш, тып эккеп берген. Бир катап авам кичээлге олуржуп келген. Башкым менээ самбырага сан бодадырга, соора бодап эгелээн мен. Авам олурган партазындан менээ дузалажып, айтып берип эгелээн. Бичи-Уруг башкым авамны оожургадып: «Ажырбас, боду бодазын, силер хөлзевечер» — дээн. Хөлчөк ыткан мен. Башкывыс ыры кичээлинге дыка аяңныг ырлаар. Ыры сөзүн дораан шээжилеп алгаш, башкывыс-биле ырлаар бис. Ам-даа караамга көстүп кээр ийин.

«Төрээн черим каазын көргөш, Төрүшкүзү хайнып келир. Дөспөс, омак, чолдуг чүрээм Өлчөйлиглер ырын ырлаал».

Ол үелерде эки өөредилгелиг өөреникчилерниң чуруктарын тырттыргаш, школаның ханазынга чыскаай азып каан турар. Мээң чурuum аңаа турарга, авам дыка чоргаарланыр кижии.

1959-60 чылдарда Куусаал-оол акым шеригден чедип келген. Чаавам сүт-бараан фермазынга саанчылап турган. Ынчан ачам биле акым эмгележип тургаш, Хемчик хемниң чоогунга ийи өрээл бажың тудуп алганнар. Бир өрээлге — ачам, бирээзинге акымның өг-бүлөзи чурттай берген. Ынчан бистиң

бажыңывыстан школага чедир кокпа орук бар. Чаавамның дунмалары Артыш, Дайынчы, Аспан-оол, Кара-кыс, мен, Сырбык ол оруктап маңажыр бис. Ам ол черде кудумчулар бар.

1961 чылдың апрель 12-де класстарга кичээл болуп турда, хенертен бистерни үндүргөш, школаның узун коридорунга чыскаапкан. Коридорда радио чаңгыланган. Совет Эвилелиниң хамаатызы Юрий Алексеевич Гагаринниң космосче ужуп үнгениниң дугайында чугаалап тур. Гагаринниң ужудушкуну доозул-гуже хөлзенип, солун медээни тура дыңнаан бис. Космонавт черге хонупкан дээрге, ам тарап чанган бис.

Бажыңга маңап чедип келгеш, эжиктен кирип олура-ла: «Авай, космосче Юрий Гагарин ушкаш келди!» — деп, солун медээни чугааладым. Авам кайгай берген тур. Тас-Баштыг күүйүм олургаш: «Өршээ дадай, кудай-дээрже кижии канчал ужа бээр чүвөл?» — дээш, холун тейлей тудуп орган. Школага башкыларның тайылбырлап берген-и ышкак тайылбырлаарымга-даа, күүйүм алдырбас болду. «Чүү иениң төлү боор, хөөкүйнү кортпас-даа. Хөй акша-төгөрик берип албадапканы ол ирги бе?» — дээш, тейлеп оруп берген. Авам черле бурунгаар көрүштүг кижии. Бисти эки өөренип, эртем-билиг чедип алыңар деп чагып-ла орап.

Авам Гагаринниң чуруун үндүрген солуннарны, орус журналдарны биске эккеп бергеш, номчудар кижии. Ол үеде та чеже оолдарны, кыстарны космонавт болур дээн күзөл чалгыналдырып, эки өөредилгелиг болурунга үлегерлиг салдарын чедирген.

8-ки классы А.Х.Доржу башкы доостурган. Орус чогаалчы Солженицынның дугайында бир-ле дугаарында ол башкымдан дыңнаан мен. 9 класска школавыска Смоленск облазындан аныяк башкылар чедип келген. Гагаринниң чаңгыс чер-чурттуглары бис дээр. Людмила Федоровна, Евгения Рыбакова — орус дыл, литература, Р.Я.Баранова — химияны, Л.В.Зайцева — немец дылды, Г.М.Мохомеова математиканы башкылап турган. Бир чыл эрткенде, 1966 чылда 10, 11 класстарны ийи доозукчу класс дооскан. Бышкан билигннн аттестаттарын холга алган бис. Оон аңгыда «животновод-механизатор» деп шынзылгаларны база тыпсып берген. «Машиноведениени» — Салчак Чымба, «животноводствону» Сат Санчы башкылап турган. Школага өөренип турувуста дыка-ла шыырак, негелделиг башкылар ажилдап чораан. Сандакова, А.Анай-оол, Чозар башкы, К.Кара-Донгай, Авыр-оол Хирлиг-оол, Мортан-оол Окчаа дээш, оон-даа өске. Кады өөренип, ойнап өскөн

өөрлерим яңзы-бүрү мергежилдерлиг. Мен чаңгысклассчы К.С.Салчак-биле башкы институтун доозуп алгаш, бирээвис — орус дыл, литература, өскевис математика башкылап, дөргөн чыл ажилдадывыс. Беш ажи-төлүвүс өстүргөш, эртем-билигге чедирдивис. Он ажи уйнуктарлыг кырган ада-ие болган бис. Та чеже өөреникчилерни өөредип, амыдыралдың делгем орунче үдээн улус бис. Санын санаары берге, ынчалза-даа кадыг-бергелерни, солун, уттундурбас болушкуннарны көрүп эрткенин кижии каяа уттур, сактыышкын бооп артып калыр. Чаңгыс классы кады дооскан эштеривис-биле 20, 30, 35 чыл болганын демдеглеп, аныяа-выстан ажилдап эгелээш, чоннун ажи-төлүңге эртем-биливисти дамчыдып ажилдаан школавыстың 50, 60 чыл болганын эрттирген хемчеглерге киржип чордувус.

1988-89 чылда Бай-Тал суурга үш каз чаа школа туткан. Ол-ла чылын чаа школаны баштайгы доозукчулар дооскан. 11 «а» классы Вера Хертековна, 11 «б»-ни З.Салчак, 11 «в»-ни Е.Мазылай, 11 «г»-ни Т.Делег-оол доостурган.

Башкы кижиниң чымыштыг ажилын кады кылып чораан хоочун-даа, аныяк-даа башкыларга байыр чедирип, кадыкшылды күзедим.

Зоя САЛЧАК, күш-ажылдың хоочуну.

БЫЯҢГЫЛЫГ ҮНГЕ ТААЛАЛ

Тыва Республиканың Чазааның 60 дугаарлыг доктаалын езугаар 2009 чылды Тыва Республикага Игил чылы деп чарлаан. Ол доктаал езугаар Улуг-Хем кожуунунуң культура ажылдакчыларының планында көрдүнгени республика чергелиг «Игил ызы» деп мөөрей Шагаан-Арыг хоорайга сентябрь 25-те эрткен.

Эң улуг назылыг киржикчи, 80 харлыг Кызыл-Эник Сотпа.

Бо мөөрейни улуг-хемчилер чаңгыс чер-чурттуу Арыг-Бажы суурунга чурттап, кожуунунуң болгаш республиканың культура амыдыралына идепкейлиг киржи, тыва аас чогаалды суртаалдап чораан Андрей Ыдам-оолович Чүлдүм-оолга тураскаадып эрттиргенер. Культураның хоочун ажылдакчызы Олег Мижит-оол «игил» деп сөстүн тыттып келгенин солун кылдыр чыылганнарга чугаалап берип, мөөрейни ажитты.

— Игил бурунгу түрк өгбелеривистин «ики» азы «ийи» дээн сөзүндөн укталган. Ооң хылдары ийи болганы-биле ынча дээни ол чадавас. Бо хөгжүм херекселин кадыг ыяштан кылыр болгаш ону чүгүрүк, челер аъттарның кудуруундан дүк алгаш, хылдаар турган. Ооң хевири кандыг-даа турган: шөйбек, алды ханалыг, дөрт ханалыг дээш, янзы-бүрү... — деп, Олег Донгакович Мижит-оол таныштырып турда, ол дугайында дыңнаанымны сактып олурдум.

1990 чыл. Мен ынчан Улуг-Хем кожуунунуң культура килдизинин чанынга АКБ-ниң (агиткультбригада) методизи болуп ажылдап турган мен. Сүт-бараан фермалары болгаш малчын бригадалар кезип, парикмахерлер, эмчилер-биле каттай сөөлгү медээлерни малчыннарга чедирип, түннелинде концерт көргүскөш баар турган бис. Арыг-Бажыга чеде бээривиске, Андрей Чүлдүм-оол акый бисти уткуп алгаш, малчыннарже орук айтып, программаныстың бир каасталгазы болур. Ол машинага олуруптар, бистиң (АКБ-ниң) методист эживис, угбавыс Биче-Уруг Чалзыповна Ондар-биле ол ийиниң баштак чугаалары чаңгыс сөстөн-не улажып төнмөс, дыка-ла солун-улус. Ынчалза-даа мен бо удаада ол

акыйның адының төөгүзүн чугаалаксадым.

Шаанда тыва улус чурттап турар чериниң аайы-биле донгактар, түлүштер, монгуштар дээр төрөл бөлүктөр турган болгай. Шагаан-Арыг хоорайга ажылдай берген тывалар шупту донгактар, түлүштер, адыг-түлүштер болуп туруп берген чүве ыйнаан. Та каш чыл уези ыйнаан, уткан-дыр мен, Андрей Чүлдүм-оол акый шалыңын алыр дээш чедип кээрге:

— Сен 10 дугаар Кызыл-оол-дур сен, өске аттан тып ал, акшаң бербес мен — дээн.

— Ынчаарга Партизан болуйн — дээрге:

— Дөмей-ле бир дугаар эвес, өске ат херек — дээн дээр. Чүлдүм-оол акый: «Ат дээрге дыка уткалыг, кижиниң салым-чолунга ужурудузалаг болур болгай, кым деп аттыг болур кижини боор мен» деп боданып, кылаштап турда, эки шалыңын дүргөн алыксааш, даштыгаа үнүп келгеш, ремонт-техническое обслуживание (РТО) деп албан чериниң адресин көргөш: «Че мен-даа бо улуг албан чери ышкаш күштүг аттыг болур болзумза, ажырбас» — дээш, «РТО болур мен» — дээн чүве-дир. Орус кассир тыва дылда ындыг ат бар болган-дыр деп бодааш, ол кижини олчаан РТО деп адаан. Чүлдүм-оол акый ат тыппайн, каш хонук акшазын албайн, муңчулуп кылаштап туруп бээрге: «Че, дүргөн акшаң ал, сээң адың ам Андрей болдур ийин» — дээн чүве-дир.

— Харын-даа болза, чүгээр атка чединген мен. Эштерим боттары ат дилээш, Камбет-оол, Көпек, Мчаз дээш, кым деп-даа ат тып алганнары бар — деп, Андрей Чүлдүм-оол акый сактып чугаалаарга, көөрге, дыка чиик аажы-чаңгыс, херек кырында дыка бодамчалыг кижини-дир деп ынчан көргөн мен.

Мөөрей-даа эгелээн. Шагаан-Арыг хоорайның 1 дугаар школаның «Салгал» бөлүү мөөрейниң бирги киржикчилери болду. Бичии оолдар, уругларның чаптанчыы

аажок, игил чаңгыс, дошпулуурлар хөй болганы-биле игил үнү дыңналбас, уруглар база арай дидим эвес ырладылар. Келир чылын шыырак апаар бөлүк-түр деп, чугаалар дыңналды.

Андрей Чүлдүм-оолдун огу «Хамнар» нитилелиниң кижигүнү чораан Олег Чүлдүм-оолович Уважааның чаңгысклассчызы Хирлиг-оол Тюлюш сактышкын кылып, чүве чугаалааш, сыгыт-хөөмейни салгаш барды.

Егор Таспаанчык (Чааты), Алдынбек Норбу (Чаа-Хөл), Айдаш Шыырап (Шагаан-Арыг 2 дугаар школа) сыгыт, хөөмей, каргырааны дошпулуурга үдевишаан, бирээзи бирээзин ажыр салып күүсеттилер. 80 харлыг эне Кызыл-Эник Сотпа бызаанчызын тудуп алгаш, үнүп кээрге, Андрей Чүлдүм-оол (аттары утупкан болдувус), Хуурак

Начын Чөреве.

дээр кырган, бо эневис база бир херээжен дөртөлээ бызаанчыга ойнап турганын сактып чугаалажып олурдувус. Тыва улустун ырыларын күүсеткеш, Кызыл-Эник Сотпа: «Бистиң үвистиң улузу кандыг-даа хөгжүм херекселинге дески ойнаар чораан-дыр ийин. Тыва, орус дивейн, шуптузун билир болза эки» — деп демдеглээш барды.

Бай-Тайга кожуундан келген «Эдер-Куй» ансамблиниң ойнакчылары езулуг ансамбль деп чүве бо-дур дээниг дидим, чараш ойна-

дылар. Ансамбльдер ооң ыңай чок болганы-биле олар тилекчилер-дир деп дораан боттарывыс-ла илередип алдывыс.

Чеди-Хөлдөн Далай Дамдын — «Тыва Республиканың улустун хөөмейжизи» Евгений Оюнун өөреникчизи. Ол дошпулуурга үдевишаан, тыва улустун боостуу ырыларының янзы-бүрү хевирлерин салды. Юрий кижигүннериниң демдек салыр саазыннарында хана-карактарда шуптузунда баштайгы «5» демдектер көстүп келди. Мөөрей ам-даа төнмөс болдур ийин...

Тыва национал оркестриниң ажылдакчызы Начын Чөреве. Ооң күүселдезиниң бедик деңгелдин чүгле шүлүкчү дамчыдар боор. Юрий кижигүнү ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы Надежда Барнакова ооң оюнун дыңнааш, ол аялгаларга танцы салыр күзелдин илередип турду. Ыяңгылыг игил үнү тыва кижиниң төрөөн черинге ынакшылын, чоргаар, ынчалза-даа уян сеткилин илередип турду. Оон эки кылдыр ойнаары болдунмас ышкаш... Ынчалза-даа...

Өвүр кожуунунуң киржикчилери өске киржикчилер-биле дөмей-лешпес онза: Арташ Монгуш, Янчымаа Донгак дээр өөреникчилери-биле Хандагайтының уругларның хөгжүм школазында тыва национал хөгжүм башкызы Алдын-Байыр Хертек шыырак белеткелдин көргүстү, ол-ла школаның башкызы Алексей Комбу лимбиге аялгаларны көрүкчүлерниң сонуггалын чыыра тудуп күүсеттилер.

Янчымаа Донгак чаа-ла 11 харлыг. Ол тыва улустун «Чашпы хемим» дээр ырызын игилге ойнап күүсетти. Уруглар хөгжүм школазынга колдуунда танцы, фортепиано азы чадаган дээн ышкаш салбырларга кээрин билер мен. Боду келгеш, тыва хөгжүм херекселдеринге ойнаар күзелдин илередип, бо школада ам дөрткү класска өөренип турарын ол чугаалады. Бо мөөрейниң эң улуг назылыг киржикчизи Кызыл-Эник Сотпа болгаш эң аныяк киржикчизи Янчымаа Донгак чүгле ийи-ле херээжен киржикчилер база болганын демдеглээри чугула. Мурнай үнген кулактан, кырган энезинден, соннай үнген мыйыс, бо таварылгада Янчымаа, арттыр өзери ооң хөгжүм талазы-биле өөренип турары магадылап турар.

Кызыл хоорайдан Ай-Хаан Ооржак. Ооң игили аът ышкаш

Янчымаа Донгак.

киштээ-даа, ыяңгылыг кылдыр ыглаан-даа... Кайызын багай ойнады дээрл аан?! Начын көрүкчүнү ыгладып, Ай-Хаан игилин ыгладып турган ышкаш болду... Мындыг кончуг күүселдени шагаан-арыг-жыларның хөй кезин кээп көрбээни хомуданчыг. Түннелинде бир дугаар черни ийи киржикчиге бээр ужуруга таварышкан. Ол болза Начын Чөреве, Ай-Хаан Ооржак олар-дыр. 2-2 муң акша шаңналдарына олар иелээ төлептиг болганнар. Дараазында шаңналдыг черлерни Далай Дамдын, Алдын-Байыр Хертек, Айдын Быртан-оол, Айдаш Барыңмаа база дең-дең кылдыр үлештилер. Эң аныяк киржикчи, эң улуг назылыг киржикчилерни ададым. Ансамбльдерден «Эдер-Куй», «Тускай күүселде» дээш Алексей Комбу шаңнатты.

Чон аразында «элдептиг» дир-тир кижилеривис бары өөрүнчүг. Олар өг-бүлезиниң бай-шыырак болурунче сагыш салбас, өңчү-хөрөңгү сүрбес, уругларны чыып алгаш ойнадып, сөөлгү акшазы-биле оларга хөгжүм херексели азы бөмбүк садып берип чоруур. Оларны нитилел үезинде орта хүлээп албас, чулчургайына айтыр салаазы-биле туткаш, долгап, ындыг кижини-дир деп үнелээри хомуданчыг. Ынчалза-даа олар хөй-биле кады нитилелдин чалгыына алыспайн, боттарының үзел-бодалын, көрүжүн өскөртпейн, төөгүгө уттундурбас болуп артып калыр. Ындыгларга Андрей Чүлдүм-оол өгбөвис база хамааржып чораанын ооң уйнуу Шагаан-Арыг 1 дугаар школаның 11 классчызы Азиана Чүлдүм-оол, Арыг-Бажындан Тас-оол, Александра Сүктермаалар сактып чугаалап турдулар.

Голландияга тыва аас чогаалын суртаалдап, оюн-хөг көргүзүп чораан чаңгыс чер-чурттуунуң суй белектерин ам-даа эдилеп чоруур кижилер Арыг-Бажы суурда бар.

Чүлдүм-оол чокта чүү концерт, Кара-оол (хөөмейжи Кара-оол Тумат) чокта, какой концерт — деп чугааны ам-даа Арыг-Бажында ажыглап, чаңгыс чер-чурттууларының катап-таттынмас салым-чаяанын сактып чоруурлар. Ол дугайында чугаа келир салгалга херек кырында бадыткал болзун дээш, олар ышкаш салым-чаяан-ныгларны илередир, деткиир бо мөөрей чидиг-даа эрткен болза, көрүкчүлөр эвээш болганы хомуданчыг.

Айлаң ДАРЖАА.

Авторнуң тырттырган чурктары.

«Эдер-Куй» ансамбли.

Тываның каайлы черинде

ХУУДА АЙТЫРЫГЛЫГ ХАМААТЫЛАРНЫ ХҮЛЭЭП АП ТУРАР

Күрүне болгаш тус чер бот-башкарылга орган-нарынга кандыг-бир айтырыгны тургузары азы сүме ап чедери Россия Федерациязының хамаатыларының конститусчу эргелеринин бирээзи болур.

Каайлы органның хамаа-тылар боду тускайлаң, азы коллек-тив-биле чагаа-бижиктерни кирип, аас-биле айтырыгны тургузуп чедип болур.

2009 чылдың тос айларының дургузунда Тываның каайлы че-ринин удуртулганын хуу айтырыг-ларлыг 32 кижиле келген болгаш ыңча билдиришкин кирген. Республи-каның чурттакчыларының аразын-дан колдуунда-ла барааннарны каайлы черинге канчаар бүртке-дирип, Россияның каайлы акаде-миязынче канчаар киреринге ха-маарыштыр болгаш ажил айтыр-ган кижилер кээп турар.

Тываның каайлы черинин удур-

тулгазы хууда айтырыгларлыг кижилерни хүлээп ап турарының чурумун билип алырда, дараазын-да телефоннарже долгап болур: 2-21-24, 2-12-17. Ук медээни каайлы черинин болгаш Хандагайты, Цагаан-Тологой, Шара-Суурда ту-рар каайлы постуларында медээ-лер чырыдар хана солуннарда база көрүп болур.

«БҮЗҮРЕЛ ТЕЛЕФОНУ»-биле харылзажыр

Каайлы бүрткелениң болгаш хыналдазының үезинде дүрүм ха-жыдышкыннарының болуп тура-рын, азы каайлы албан черинин ажилдакчыларының бодунун ал-бан-дужаалын ажылдап, коррупция

кылып, чамдык байдалдарга алзы бээринге хамаарышкан болгаш өске-даа четпестеринин дугайында айтырыгларлыг улус Тываның каай-лы черинин «бүзүрел телефонун» (8-394-22) 2-19-98 дамчыштыр дыңнадып болур.

Шак ол ышкаш Сибирьниң каай-лы эргелелинин «бүзүрел теле-фонунче» (8-383) 228-12-49 кандыг-даа айтырыгларга хамаарыштыр сонугалдыг улус долгап болур.

Телефоннар дүн-хүн чокка ажылдап турар. Силеринин бүгү дыңнадыгларыңарга хамаарыштыр чогуур хемчеглер алдынар. Медээ берикчизинин ат-сывының чажыт чоруун база харылап турар.

Наталья МОНГУШ,
Тываның каайлы черинин хей-ниити-биле харылзаалар тала-зы-биле специалисти.

Школаның бұдурүлге бригаданын он чылынга

«КЫРЫ ШИМЧЭЭРГЕ, ХЫРЫН ТОДАР»

Элегес хемнин эринде ийи каът бедик, чараш ба-жыңче эртенниң-не уруг-дарыг шужуп эгелээр. Ол дээрже Элегес-Аксы ортумак школазы-дыр. Ону каас-чараш чечектер, янзы-бүрү ногаан ыяштар шимээн. Оң талазында улуг огород шөлү. Бо огородту дамчыштыр хей-ле уруглар күш-ажылга кижизиттинип, «кыры шим-чээрже, хырын тодар» дээрзин медресе билген. Мында бүдүрүлге бригаданы тургустунга-ла, 10 чыл болган.

Школа директору Ильяна Сан-дановна Когоол мынчаар сактып чугаалаар: «1999 чылдың чазы-нында школа чанынга турган көжү-рүп апарган бажыңнарның орнун аштааш, аңаа огород шөлүн кыл-ган. Ынчан Римма Карбыевна Оор-жак (амгы үеде суму чагырык-чызы) директорлап тургаш, бүдү-рүлге бригаданы тургускан. Шко-лачылар аңаа чайгы практикасында ногаа аймаан өстүрүп эгелээн. Школага дузалал ажил-агыи онза ажыктыг дээрзин Римма Карбыев-на өөреникчилерге, башкыларга, ада-иелерге билиндирип шыдаан. Бригаданың удуртукчузунга Руслан-на Кызыл-ооловна Сарыгларны томуйлаан. А бригадиринге — Валентина Ивановна Сергееваны».

Бүдүрүлге бригаданын чоор-ту школаның чайгы күш-ажыл отряды тургустунган. Чазын ногаа-ларның болгаш чечектеринин өзүм-нерин тарып өстүргөш, июньда даштыга олуртур. Чай дургузунда суггарып, чашпанын аштап, дову-

раан чымчадыр. А күзүн дүжүдүн ажаап ап, ногааларны саваларга дузааш, чонга садып, кирген орул-газы-биле школага, огородак херек чүүлдерни садып ап турган. Картофельди тускай шыгжап, школа столовазынга чемге ажыл-лап келген.

Уругларның күш-ажылы чүгле огород-биле кызыгаарлаттынмаан. Хостуг үезинде олар аргыттынып, дааранып, чазанып эгелээн. Олар-ны башкылар И.А.Беликова биле А.С.Араптан удуртуп турар. Дилег, чагыг езугаар кылгаш, оон кирген орулгазы-биле школага эртип турар Чаа-чыл, Шагаа болгаш өске-даа байырлалдарның мөөрейле-ринин тиилекчилеринге тыпсыр шаңналдарны, суй белектерни садып ап чаңчыга берген. Бо-ла бүгү ажылдарны паспорт алган уруглар кылып турар. Кожуунун чонну ажылга хаара тудар төвүнүн директору Г.С.Ондар биле Руслана Кызыл-ооловна быжыг харылзаа-ны тутканындан өөреникчилер

кылган ажылының деткимче акша-зын 2002 чылдан эгелээш ап эге-лээн. Бо чорук уруг бүрүзүн акша-ны үнелеп билер кылдыр кижизидип турары чугаажок.

2008—2009 өөредилге чылын-да эге класс уругларынга улуг бе-лек кылдыр школа чанында ногаан шыргай аразында бичи аянда «Уруглар шөлчүгөжин» күш-ажыл отрядының өөреникчилери тудуп берген. Шөлдүн чараш телеви-лелин Аяна Саржай-ооловна Соном тургускан.

«Эки кылган ажил — элеч-читпес алдар» дээни ышкаш, школа кожуун чергелиг «Эң эки участок» мөөрейге 3 чыл улаштыр тиилекчи болуп келген. А директор «Эң эки ажил берикчизи» номинацияга тиилекчи болуп келген. Өөреникчи-леринин өстүргөн дүжүдү сумунун «Сеньор Помидор» деп ярмарка-делгелгезинге чылдың-на ийиги черни ал келген. Ол дээрже удур-тукчузу Р.К.Сарыгларның чедиш-кинниг ажылының үре-түннели-дир.

Он чылдың дургузунда чеже оолдар, кыстар бүдүрүлге брига-данын ачызында келир үеде боттарының амыдыралына чугула херек болгаш ажыктыг чүүлдерни өөренип албаан дээр. Буянын үүл-херек ам-даа улам сайзыраар-ла болзунам.

Галина БУРБУЧУК.

Элегес-Аксы суур.

Өрт айылы

ШЫН ЭВЕС ТУРГУСТУНГАНЫНДАН...

Кызылдың күрүнениң өртке удур хайгаар-рал черинин инспектору Евгения Констан-тинова бистин корреспондентивиске печка-биле холбашкан өрттер талазы-биле тайыл-бырны берген.

— Одалга цези республиканың өрт камгалаалыга чүге дүңгүрөңгү байдал-ды тургуза бээрли, печкадан болур өрт айылының чылдагааннары чүдөл?

— Печкадан болган өрт айылы колдуу ийи хевирлиг болур. Бирээде, печканы шын эвес кылганы. Ыш үндүрер хоолайларның эртер черлерин өрттенмес чүүлдер дузазы-биле таптыг кылбаанындан бооп болур. Ыяш-тан кылган бажыңнарның ханаларына хөлүн эрттир чоок кылдыр печканы тургусканын-дан эвээш эвес өрт айылыдары болган. Ынчангаш печка салырда, ол талазы-биле тускай мергежээн кижилеринин дузазын

ажыглаары чугула.

Ийи дугаар чылдагааны — печканы шын эвес ажылдап турарында. Ону одаарда керо-син, бензин болгаш өске-даа өрттеничел чүүлдерни ажылдап турганындан бо-ла өрт айылы тургустунуп кээр. Одап каан печка-ның аксын ажык байдалга тургуспас, шак ол ышкаш печкага хептер, ыяштар болгаш өске-даа чүүлдерни кургадып болбас.

— Чурттаалга черин тудуп тура, өрт айылы болдурбас дизе, кандыг хемчеглерни ап болурул?

Печканын тургузуун шын сайгарып көрүп алыры чугула. Чамдык улус печканы салып тура, оон адаанга тускай фундамент тургус-

пайн баар, шуут-ла шала кырынга кылып каар таварылгалар бар. Езулук печка салыр ки-жилер өрт айылы болдурбазының негел-делерин эки билерлер.

— Өрт айылы сагындырары-биле чурттакчы чонга чүңчү сүмелеп болурул?

— Кезээ шагда, ылаңгыя көдээ черлерге, печка одалгазы эвээш эвес бергелерни тур-гузуп турар. Ынчангаш ону эки септеп, хынал алырын чонга сүмелээр-дир бис. Өрт айы-лының соонда, бажыңны катап тургузарынга, септээринге чарыгдалдар оон каш-каш катап хөй болур дээрзин утпаза чогуур. Бодунар-ны болгаш чоок кижилерини камгалаңар!

АЧЫ-ДУЗА ЧЕДИРИП ТУРАР

«Тывагеодезия» КХН республиканың чурттакчы чонунга дараазында хевирлерниң төлевирлиг ачы-дузазын чедирип турар:

— чер участоттарының аразын хемчээринге (межевание);
— чер участоттарын хуужударынга юридиктиг деткимчени бээринге.

Документилерни четчелээринге кожууннарже үнүүшкүнүг ачы-дузаны чедирип турар.

Тайылбыр алыр телефону: 8-913-346-9311.

Чагаалар аразындан

БУЯННЫГ ЭМЧИ

20 чыл бурунгаар аарым тодараттынмай, сегип чадап пат-ла турган мен. Улуг-Хемнин Хайыракан эмнелгезинде кончуг шыырак эмчи бар деп дыңнааш, чыдып эмнедир кылдыр оочурлап алдым.

Ыраккы Тожудан ийи-үш удаа четкеним хилис барбаан. Станислав Күжүгетович Серенот Хайыракан-ның чыдар эмнелгезинге 10 хонук иштинде ине-биле эмнээш, хүлээп алыр черинге судур номчуп, доора бачыдымны арыглап берген. Ол үеде шоолуг шажын билер эвес мен, ол эмчинин чүк, соодал, олут дугайында өөредин дыңнааш, карактарым чыраан. Ол хевээр Будданың чүдүкчүзү бооп, билбес улуска бодум тайылбырлап берип чоруур апардым. «Аарыыр» деп

сөс ол хевээр мээң аксымдан дүш-кен. Бо чоокта чаа Серенот башкы «Аржааннар, дустуг-малгаштыг хөлдөргө эмненири» деп кончуг ажыктыг номну бижээн болду. Буян чедирип, сегидир эмнээн эмчим шажынны башкылаандан бээр 20 чыл, боду база юбилейин эрттирер дээрзин билер алгаш, сеткилдин ханызындан өөрүп чет-тирген байырымны солун дамчыш-тыр бижи олур мен.

Любовь ДОНГАК.

Сукпак суур.

Суд залындан

ХҮЛЭЭЛГЕЗИН КҮҮСЕТПЕЙН ТУРАРЫ ДЭЭШ...

Эрзинниң кожуун суду кожуун эмнелгезинин 30 харлыг санитарказы Наталья Лакпажапты РФ-тиң Кеземче кодекизинин 156 чүүлүндө көрдүнгөн (назы четпээн уруун кижизидер талазы-биле хүлээлгезин күүсетпээни дээш) кем-херекти үүлгедиринге буруу-луг деп санаан.

Наталья Лакпажап чажындан инвалид беш харлыг бодунун уруун ажаап-тежээринче чогуур кичээн-гей салбайн келгенин прокурор хы-налдазы тодараткан. Авазы үргүл-чү арагалаар, уруун багай чемге-рип, хепкерип келген, ол ышкаш тө-лүнге каржы-хажагайын көргүскен. Уруун чааскаандырын аыш-чем, хайгаарал чокка шоочалап каапкаш чоруй баар таварылгалар тургу-лаан. Бир катап инвалид уруг чааскаан бажыңга оргаш, хөй эмнер ижипкеш, хоранналы бер часкан таварылга база болган.

Ынчангаш Наталья Лакпажап Россия Федерациязының Өг-бүлө кодекизинин 63 чүүлүн каржызы-биле хажыткан. Ында бижээни бол-за: «Ада-иелер боттарының уруг-

ларының кижизидилгези болгаш сайзыралы дээш харысалгалыг болур. Олар боттарының уругла-рының кадыынын, күш-дамыр, сагыш-сеткил, угаан-бодал сайзы-ралынын, мөзү-шынар кижизидил-гезинин дугайында сагыш салыр хүлээлгелиг».

Эрзинниң кожуун суду Наталья Лакпажапты бодунун назы четпээн уруун кижизидер талазы-биле хү-лээлгезин чогуур негелде езугаар күүсетпээни дээш РФ-тиң Кеземче кодекизинин 156 чүүлү-биле буруу-луг деп санаан. Аваны беш муң рубльге суд торгаан.

Николай ВАГИН,

Эрзин кожуунун прокурору-нун хүлээлгезин күүседип турар.

ШЫН

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа.
Кол редактор С.С.МОНГУШ.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 2-01-35, редакторун оралакчызы — 2-19-87, тел: факс (394-22) 2-17-94, бухгалтерия — 2-17-91. e-mail: shyntuva@mail.ru (shyn@tuva.ru).

КИДИСТЕР: нитилел-политиктиг килдиз — 2-18-10, культура, өөредилге — 2-03-88, чагаа — 2-17-09, көдээ ажыл-агый, окулга — 2-03-87, үлетпүр — 2-40-77. Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.
Тираж 7700. Чагыг 110. Номерни парлагаче дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 20.00.

АГАР САНЫБЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тывакредит», Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлаалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектеринин талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрткээш.

Херечилелдин дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 11530, 31730. ТР-ниң «Тываполиграф» Күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгезинге парлаан. (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыг саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.